

V. A HÁBORÚ ÉS A GAZDASÁGI ÉLET.

I. A hadviselő országok gazdasági érdekei.

1. A gazdasági érdekek összeütközése. A XIX. sz. politikai törekvéseiben a nemzeti egység és függetlenség gondolata (nacionalizmus) uralkodott. Kifelé: az idegen uralom lerázására, a széttagolt nemzetek egyesítésére irányult. Befelé: a nemzet részeinek harmonikus fejlesztője, a jogok és köteleességek terén egyesítője, az egyének szabad tevékenységének biztosítója akart lenni. Mindenik irányban befolyással volt a fejlődésre a sok találmány és felfedezés, a mezőgazdasági és ipari termelésnek ezektől irányított átalakulása. Csakhamar kényszerűséggé vált a külön, magokban élő falugazdaságok és területek gazdasági kapcsolata; a munkagépek és gyárak, a gépekkel termelő nagyipar és a közlekedés kifejlődése, a nagyvárosok szükségletei fokozatosan létrehozták az egyes országokat teljesen átölelő gazdasági rendszert (nemzetgazdaság), ez elősegítette az egynyelvű népek politikai egyesülését. Az egyének gazdasági tevékenysége teljesen kiszabadult az előbbi céhrendszer kötöttségéből; a munkagépekkel termelő nagyipar (szemben az emberi munkával termelő kézműiparral) nemcsak egyetlen ország, de egyidőben több ország nyeresztermékeit tudta feldolgozni és több ország ipari szükségletét tudta kielégíteni: a nagyvárosok lakossága egyidőben több ország élelemtermését fogyasztotta állandóan. A gazdasági szükséglet így több országra terjedő cserekereskedelmet fejlesztett ki. Az egyének felszabadult gazdasági tevékenysége, a gépekkel termelő nagyipar és cserekereskedelem olyan hatalmas arányúvá fejlődött, hogy a század második felében már nem fért el az egyes államok határain belül, hanem azokon túl menve, oly szorosan kapcsolta össze gazdaságilag az európai országokat, mintha nem is alkottak volna külön határokkal bíró államokat, sőt bekapcsolta a nagyiparos, nagytőkés, nagykereskedő államok gazdasági életébe idegen földrészek gazdasági életét is (világgazdaság).

A század végén teljes virágjában volt a nyugati és középeurópai államokban a pénzügyi és nagyipari kapitalizmus; ennek egyetlen célja

és főjellemzője: az egyén nyereszkesedése, a lehető legnagyobb egyéni haszon keresése, elérése; a termelés és kereskedelem célja ma nem a szükségletek kielégítése, hanem a legnagyobb egyéni haszon. Ennek a célnak szolgálatában áll ma az egyénekből álló nemzetek gazdasági élete is. Az államok határain belül szervezkedett nagytőke, nagyipar, nagykereskedelem nyereségének biztosítása érdekében fegyverkeztek (az utolsó évtizedekben) az államok is. A nagynemzetek gazdasági szervezete több idegen ország és világrész területére nyúlt át és gazdaságilag biztosította ez idegen területek hasznát az anyaország számára; a nagyhatalmak azért nyúltak fegyverhez, hogy a gazdasági hódítás után az állam hatalmát más nyelvű, más fajú, más szervezetű népekre politikai tekintetben is kiterjesszék (imperialis politika). A XX. sz. politikáját ez az *imperializmus* szabja meg: a nagy államok arra törekednek, hogy hatalmukat a világ dolgainak intézésében és magoknak a szükséges világpiacokat biztosítsák. így tehát a háború világgazdasági mérközés is: arról van szó, ki tartsa hatalmában a világkereskedelem útjait (tengerek, szorosok), melyik államot mekkora rész illesse majd meg a világpiacokból és a gyarmatokból. így érthető, hogy az ellenségnek most nemcsak katonai, hanem pénzügyi erejét is meg akarják semmisíteni, pusztítani a termelést, a kereskedelem és a forgalom eszközeit, lakóházakat stb. Mindenben minél több kárt akarnak egymásnak okozni, hogy az ellenfelet minél hosszabb időre megbénítsák.

A világháború gyökere ott keresendő, hogy a világkereskedelem s a nagyipar legelőbb Angliában fejlődött ki; ez volt sokáig korlátlanul a világ szükségleteinek fő kielégítője és kereskedelmi közvetítője, ipari és keresk. tekintetben más országok tanítója, hitelezője. Saját világuralmi helyzetét és törekvéseit veszélyeztetve látta azzal, hogy Németország 1890 óta hatalmas világipart teremtett és ipari kivitele utóirra az angolokét s az angol iparcikkeknek versenyt támasztott minden piacon; a német mezőgazdaság minden technikai s tudományos vívmányt és találmányt felhasználva óriási termelést élt el, Angliáé pedig - iparához mérten - jelentéktelen és elhanyagolt maradt. Németország népessége és állatai élelmének $\frac{2}{3}$ -át saját termeléséből szerezte, Anglia a népesség élelmének csak $\frac{1}{12}$ -ét tudja megszerezni a saját földjéből. A németek legnagyobb iparágainak (a vas-, vegyi-, elektromos-, üveg- stb. iparnak) nyersanyagát - legnagyobb részben - saját földjükben tudják kitermelni. Fe'használja Németország is mindazokat az eszközöket (gyárak, munkagépek, hajó, vasút), amelyek segítségével Anglia öt világrész kereskedelmének és szállítási üzletének urává lett és ura maradt addig, amíg a német és az amerikai ipar termékei a világpiacokon tért nem kezdtek hódítani és így a tökéletes gazdasági (termelő, értékesítő, közvetítő és pénzügyi) szervezettel is dolgozó Anglia egyedural-

mát meg nem törték. A német mezőgazdaság és ipar fejlődésével párhuzamosan a német nemzet vagyonsága is roppant arányokban gyarapodott s a németség pár évtized alatt világgazdasági és ezzel világpolitikai szerephez jutott. A világgazdaságon való szabad megjelenés és kereskedelem Németországnak feltétlen életszüksége, mert népességének nagy tömege és szaporasága miatt a nép eltartása, munkával és keresettel való ellátása a világgazdaságon nélkülözhetetlen volt. Így tehát a német gazdasági szervezetnek át kellett lépnie a német föld szűk határait, mélyen benyúlt idegen államok földjére s az idegen országok élelmét és nyersanyagát szerezte meg és vitte haza a német nép és ipar fenntartására, hiszen saját földjéből nem tudja szükségleteit mindenben kielégíteni.

Németországnak tehát nagy a bevétele (a kivitelénél 1-2 milliárdal több); s főként élelem és nyersanyag bevétele szakadatlanul nőtt. S ezért fizetnie kell. De neki nincsenek bőséges arany- és ezüst bányái, meg sok kőszene, nincsen roppant méretű és milliárdokat jövedelmező szállító szervezete (hajóforgalma), amelyek jövedelméből Anglia fizeti a németeknél is sokkal nagyobb bevitelének egy részét; de nincsen nagy gabona- és állatkivitele sem, mint az Egyesült-Államoknak vagy Oroszországnak. Nem fizethetett egyébbel, mint munkával és munkatermékkel, vagyis ipari áruval. Ezért kellett tehát a német nagyiparnak folytonosan növekednie; de kellett növekednie abból az okból is, hogy az ipar létfeltétele: egyrészt a bőséges bevétel (azaz nyersanyagot termelő területek birtoka), másrészt újabb és nagyobb piacok szerzése világszerte. S e tekintetben ütköznek össze Németország érdekei az angol és amerikai világiparral. Lehetetlen volt más alakulás: ki kellett fejlődnie a németség imperialista politikájának s a világpolitikának erre az útvárra a németség szellemi, gazdasági és politikai vezetői öntudatosan léptek (erős hadsereg és tengerészet, gyarmatpolitika). Saját létének biztosítására s a fejlődés feltételeinek esetleges kikényszerítésére erejének teljes megfeszítésével készült a németség; szervezkedett ipari, kereskedelmi, pénzügyi és katonai téren. Ezzel szemben iparkodott Anglia VII. Edwaid óta arra, hogy egyeduralmának helyreállítása céljából magának minél több szövetségest szerezzen, Németországtól minél több államot elidegenítsen s így versenytársát minden más államtól elvágyja (izolálás, bekerítés).

2. A gazdasági háború fogalma és eszközei. Amint a háború kitört Anglia nyomban gazdasági intézkedéseket tett anélkül, hogy akár a német hadsereggel, akár a német flottával szembeszállt volna. Megtiltotta polgárainak a németekkel és velünk való mindennemű gazdasági összeköttetést; az ő területén levő német, osztrák, magyar, török és bolgár üzemeket lefoglalta, az ellenséges nemzetekhez tartozó alkal-

mazottakat mindenünnen elbocsáttatta, az ellenséges külföldi találmányok védelmét (a szabadalmi jogot) megszüntette s ezzel az utánzást angolok részére szabadabbá tette, sőt sürgette és az utánzott iparcikkeket a világpiacon juttatta; kinyomoztatta világszerte a német cégek összeköttetéseit s az amerikai, ausztráliai, ázsiai és afrikai kereskedőket és bankházakat rábeszéléssel, kedvezőbb ajánlattal, pénzügyi és politikai kényszerítéssel igyekeznek rávenni arra, hogy német kereskedők helyett angolokkal kössenek üzleteket. A háború előtt a brit állam nem vett részt egyes polgárainak gazdasági üzletében, most az államszervezet segíti a magánosok gazdasági tevékenységét, sőt az állam teremtett külön kárpótlási alapot is arra, hogy angol kereskedők a maguk drágább gyártmányait a németekénél olcsóbban árulhassák külföldön. Állami hatalommal szervezték a német stb. árúk kizárását (bojkott) az angol és idegen piacokon. Anglia átkutatja a semleges postahajókat, elkobozza s felnyitja a Németországból vagy oda küldött leveleket és csomagokat, ily módon megtud sok üzleti titkot s megátolja a többi világrésszel való kereskedelmi kapcsolatot. A hírszolgálat teljesen kisajátította magának (a világ 520,000 km kábelvonalából 450,000 km úgysis az övé volt; a németeké csak 36,000 km), így elvágta Németországot a világtól s bőségesen ontott arany millióival könnyít volt felláztatania Amerika, Ausztrália és Afrika számottevőbb államaú Németország ellen s feltüntetnie magát az igazság, műveltség és emberieség védelmezőjének. Az angol és francia hírszolgálat rendszeresen terjesztett hazugságainak sikerült is – különösen az Egyesült-Államokban – ellenséges indulatot kelteni a központi hatalmak, sőt gyűlöletet Németország iránt.

A diplomaták útján, politikai és pénzügyi hatalmával, hajóival, szóval minden módon, erőszakosan is ellenünk igyekezett fordítani Anglia és Franciaország az európai semleges államokat is, hogy ezek hajói se hozhassanak számunkra Amerikából vagy Indiából nyersanyagokat és ne küldhessen Németország semmit sehová. A háború első szakában ezt nem tudták elérni. Később e törekvésnek teljes sikere lett Olaszországban; ennek a városait könnyen tudta volna az angol és francia hajóhad a nyílt tengerről bombázni s e fenyegetéssel, részben pedig gazdasági előnyök ígéretével az olaszokat rávették arra, hogy nekünk, majd Németországnak is hadat üzenjenek. Ez azt jelenti, hogy elzárta előlünk Genuát, mint tartalékkikötőt s lehetetlenné tette az Olaszország közvetítésével folyt tengerentúli kivitelünket, meg az amerikai pamut, réz, gummi, salétrom és élelmi anyagok behozását. (Ezen akar segíteni Németország a tengeralattjáró kereskedelmi hajókkal s ezért üldözik azokat olyan dühösen). Hasonló céllal kergették és rántották bele a háborúba Szerbiát és Romániát; a Balkán-félsziget

országainak élelem- és nyersanyag terményétől való elzárással akarták a központi hatalmak kiéheztetését, azaz leverését elérni; Törökország elvágása pedig ennek az országnak könnyű leverését célozta volna. Németországnak, Ausztriának és Magyarországnak a világgforgalomból való kizárása volt ellenségeinknek egyik leghatalmasabb fegyvere; ezzel akarták elérni a sokat emlegetett kiéheztetést, ez látszott győzelmükre az egyetlen útnak.

Valóban, a háború Középeurópára nézve a világgazdaság megszűnését jelenti.¹ Anglia tanulmányozta a központi hatalmak évi bevételét és kivitelét. Megállapította, hogy Németország bevétele 1912-ben 800 millió M-val haladta túl kivitelét (10,800-10,000 millió M), Ausztria és Magyarország bevétele pedig 820 millió M-val (3550-2730 millió M.) s úgy okoskodott, hogy a világgereskedelemtől elzárva, nem lesz elég mit enniök és nem lesz az ipar számára nyersanyag. A készletnek, tehát el kell fogynia. S a helyzet valóban komoly volt; szerencsére ellenségeinknek ez a számítása abban tévedett, hogy több volt a készlet, mint amennyit gondolni lehetett; csodálatos (írja Naumann), hogy mi minden került elő minden zugból s mily leleményesen teremtettünk elő használható anyagokat (pl. a levegő nitrogénjéből pótolják a robbanószerek gyártásához szükséges salétromot, stb.). A hadsereg óriási mértékű szükségletei pótolták az elmaradt külföldi rendeléseket; eleinte voltak zökkenések, zavarok, de azért a kerék tovább forgott, a gazdasági élet menete meg nem állott.

3. A háborúnak legfőbb gazdasági következménye éppen abban látható, hogy világgazdaság, nemzetközi kereskedelem és nemzetközi tőke most nincsen a számunkra. Nehézzé teszi és korlátozza Németország tengeri hadviselése (tengeralattjárók) ellenfeleinket is, akik szintén rászorulnak a bevételre (élelmet, nyersanyagot, fegyvert és hadiszert a semlegesektől és egymástól kell szállítaniuk). A háború előtt nemzetköz iforgalomban levő árúmenyiség értékét tisztán (egyszer számítva) kb 60-70 milliárd márkára becsülhetjük. S hogy ez a világgforgalom az egyes országokra nézve mit jelent, meglátszik, ha a világgereskedelmet részre tagoljuk. Őt nagy kereskedelmi csoport volt a háború előtt: a nyugateurópai, a brit, az amerikai, az orosz és a kelet-ázsia¹ kereskedelmi érdekeltség.

A nyugateurópai érdekeltségbe számított országok (Németország, Franciaország, Belgium, Dánia, Svájc, Ausztria, Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Svédország, Norvégia, Románia,

¹ Erre nézve I. Naumann: Mitteleuropa (magyarra ford. Kircz Andorne, Bpest, Politzer, 1916, 124-6., 128. 1.). A gazdasági háború mivoltát szemléletesen jellemzi.

Szerbia, Bulgária, Görögország) a területükön kívül levő európai országokból és más földrészekről együttesen kerekaszámaban bevettek 37 milliárd, kivettek 30 milliárd M értékű árút, tehát évenként 7 milliárd M-kával több értékű árút kellett behozniok. mint amennyit kivihettek (1911).

Nagybritannia és gyarmatai (Nyugati-, Keleti- és Délafrika, Brit-India, Kanada, New-Foundland, India, Ceylon, Ausztrália, Új-Seeland) bevétele 1911-ben (20,447 millió M) 2622 millió M-val haladta meg a kivittelt (17,824 millió M).

Az összes északi s délamerikai államok bevétele volt 1911-ben 10,597 millió M, kivitele 13,115 millió M, kiviteli többlet 2518 millió M; ebből az északamerikai Egyesült-Államok bevitelére 6 milliárd, kivitelére 8 milliárd M esett.

Az orosz birodalom (Perzsiával) bevétele 1911-ben 3 milliárd M, kivitele $3\frac{3}{4}$ milliárd M.

A keletázsiai érdekcsoport (Kína, Japán, Korea) bevétele volt 1911-ben 2478 millió M, kivitele 2007 millió M, tehát bevétele többlete 470 millió M.

Ebből látható, hogy a háború előtt Európa kereskedelme tette az öt világrész kereskedelmének 60-65 %-át. A háború kezdete óta az európai kereskedelem Angliára, Hollandiára s egy-két kisebb semleges államra szorítkozik.

Ha most a hadviselők kölcsönös viszonyát nézzük, ez is sok tanulságot nyújt. így pl. kiderül, hogy Németország 1913-ban egész bevitelének 33 %-át 3,558 millió M értékben a mai ellenséges államokból szerzi, azoknak tehát egyik legjobb vásárlója (Oroszországból veszi egész külföldi szükségletének 13.2 %-át, Nagybritanniából 8.1 %, Franciaországból 5.4 %, Belgiumból 3.2%, Olaszországból 3.0 %, Szeibiából 0.1 %), és összes külföldi áruinak 54.7 %-át az európai államokból veszi; a többit a többi földi észből (Amerikából 27.8 %-ot, 2.994 millió M. érőt). Ugyanakkor kivitt Németország Európa, országaiba 7.677 millió M értékű árút, egész kivitelének (10,096 millió M) 76 %-át; ebből az ántánt-államokra esik 4,071 millió M, azaz 40.3 % (Nagybrit.-ra 14.2 %, Oroszorsz. 8.7 %, Franciaorsz. 7.8 %, Belgiumra 5.5 %, Olaszországia 3.9 %, Szerbiára 0.2 %).

Nagybritannia külkereskedelme a háború előtt valójában csak a bevitelben múlta felül Németországot: évi 2-3% milliárd M-val több érőt vitt be külföldről (1913:15,380 m. M). A két ország kivitele saját gyártmányú árúkból alig különbözött (Néni.: 10,096 m. M, Nagybritannia: 10,509 m. M). A két ország keieskedelmi, gazdasági egymásrautaltsága kiténik abból, hogy Nagybritannia mintegy $1\frac{1}{2}$ milliárd M értékű árút vásárolt évenként Németországból, ez meg 800-900 millió M

értékű angol és 200-300 m. M értékű angol gyarmati eredetű árút vett Nagybritanniától, vagyis Nagybritannia bevitelének 10.5, kivételének 9.5%-át tette a német kereskedelem; a Németorsz. beviteléből 8.1, kivételéből 8.7 % jutott Angliára. Nagybritannia kevésbé van az európai országokra utalva: beviteléből ezekre csak 37 %, kivételéből csak 35 % esett s ebből is mindössze 11.7 % bevitel és 10.9 % kivitel esett Németország, Ausztria, Magyarország., Bulgária és Törökorsz. kereskedelmére. Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy Németország az ipari termékek elhelyezésében, meg az élelem és ipari anyagok beszerzésében sokkal jobban függ az ántánt-országtól, mint azok tőlünk.

A harmadik hatalmas ország, Oroszország 1913-ban bevitelének (2.636 millió M) csak 20.47 %-át szerezte mostani szövetségeseitől (Nagybrit. 13.89, Franciaorsz. 4.48, Olaszorsz. 1-86, Belgiumból 0.74%), ellenben 56.49 %-ot a központi hatalmaktól (Németorsz. 52.28, Ausztria - Magyarország. 2.83, Törökorsz. 1.38%). Kivételéből (3069 millió M) 37.19 % ment az ántánt-államokba (Nagybrit. 18.78, Franciaorsz. 7.0, Olaszorsz. 5.18, Belgiumba 4.55, Romániába 1.52 %) s 38.86 % hozzánk (Ném. 31.85, A.-M. 4.52, Törökorsz. 2.42%). Oroszország tehát szükségletei felét Németországból szerzi be, ettől csaknem négyszer annyit, mint Angliától (1388 millió M – 368 m. M) s a saját terméséből csaknem kétszer annyit ad el Németországnak, mint Angliának (978 m. M - 576 m. M). Oroszországot földrajzi helyzete s iparának, kereskedelmének felépülése és hagyományai a német gazdasági kapcsolatokra utalják háborús céljai között is ott van a kedvező vámserződés Németországgal. Mezőgazdasági termelése az 1906 óta történt nagy parcellázások következtében tetemesen nőtt; termését legkönnyebben s legolcsóbban Németország piacára tudja szállítani, ahol biztos vevőt talál. A háború után nagyon meg lesz nehezítve a közlekedése Odesszából a Boszporuson és Dardanellákon át; jégmentes szabad kikötő hiánya miatt az orosz gabonát és egyéb nyers-termékeket továbbra is igen nehezen lehet majd Anglia és Franciaország piacaira szállítani. Oroszország vezetői ezt tudják; nem is vettek részt az ántánt párisi gazdasági értekezletén, mert Oroszország érdeke a háború utáni gazdasági politikára nézve várakozást javasol Ezzel szemben azonban Németországnak kell számolnia azzal, hogy az orosz állam már a háború előtt 20-25 milliárd frankkal tartozott Angliának és Franciaországnak, ezt az adósságot a háború újabb 35-40 milliárddal növeli s ekkora államadósságnak kamatai, törlesztése és biztosítása fejében, roppant összegű árút kell szállítaniuk az oroszoknak angol, francia hitelezőik számára. S ha a háború előtt Németország volt a tanítója Oroszországnak a kapitalista gazdasági rendszer kiépítésében, ezt a szerepet a háború után az angolok, franciák, északamerikaiak igyekeznek majd folytatni (gyárak alapítása, bányák és nyersanyagok

feltárása, vasutak építése, kiviteli vállalatok és bankok alapítása). A német ipart már most is, a háború alatt, igyekszik Anglia, Franciaország és Oroszország saját ipari vállalataival kiszorítani.

A háborúban mindezek szerint összeomlott az újkori civilizáció leghatalmasabb alkotása: a világforgalom, világgazdaság. Már látszik a jelei annak, hogy a hadakozó államok a háború után új kereskedelmi politikát akarnak kezdeni s a gazdasági erőviszonyokat más-ként igyekeznek alakítani, mint a háború előtt volt. Az élelem és a nyers anyagok hiánya mindenik hatalmat arra tanítja, hogy a háborúban csak arra lehet bizonyosan számítani, amit az államok határaikon belül magok termelnek. A fegyveres készültség is azt követeli, hogy mindenik hadviselő maga fejlessze a háborús ipart. Ezért törekszenek majd az eddig túlnyomóan iparos országok (Anglia) minden erővel mezőgazdasági termelésök fokozására, a túlnyomóan földművelő országok pedig hadiiparuk s egyéb iparágak tökéletesítésére, aminek a hiányát ma különösen Oroszorsz., Románia, Törökország szenvedte meg nagyon. - A másik nagy eltolódás pedig abban tűnik majd fel, hogy az eddigi hitelező államok, mint Anglia és Franciaország, hosszú ideig a magok szükségletei kielégítésével lesznek elfoglalva és sokáig nem lehetnek újra a világ hitelezői s bankárjai, sőt már is kölcsönkérő ország lett mindkettő. A háború világgazdasági következményei tehát igen nagyok és alaposan megváltoztatják a földkerekség gazdasági viszonyait. Erre mutat két élénk jel: a Középeurópa jelszavával megindult mozgalom s ellenségeink gazdasági tanácskozásai. Ez a kettő együtt érthető meg.

4. Középeurópa neve lényegében a magyar-osztrák-német vámközösségre való törekvést jelenti. Ez abból a gondolatból fakadt, hogy a katonai és politikai közös védekezésnek természetes következménye a gazdasági egység. E törekvésnek Németországban sok híve van, mert a rendkívüli méretekben fejlődő német iparnak minél nagyobb fogyasztási területre van szüksége s most eddigi fogyasztóinak nagy részétől, az angol, orosz, francia, délamerikai, kínai és ausztráliai piacoktól való elzáratás fenyegeti. Ebben az esetben Németország némi kárpótlást találna Ausztria, Magyarország, s a Balkán és Törökország fogyasztásában. Középeurópa ipari fogyasztása azonban nem kárpótolhatja Németországot a világpiacok elvesztéséért, mert a Hamburgtól a Perzsáöbölhöz terjedő egységes gazdasági terület sem tudna megvásárolni többet az eddigi német ipari kivitel $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{3}$ részénél. A német nagyiparosság szívós törekvése – a látszólagosan nem nagyon kecsegtető középeurópai vámunió megalkotása iránt – csakis a vámokkal védett zárt gazdasági területen kartellekben szervezkedett, nagybankokban koncentrált, állami prémiumokkal s szubvenciókkal segített német nagyipar kedvezménye-

zett helyzetéből és exportpolitikájából érthető meg. A kartellekben, szindikátusokban szervezett német nagyipar, már jóval a háború előtt a magas vámok védelme alatt olyan magas árakon adta el áruit a belső német piacon, hogy a honi fogyasztásból eredő bevétel már fedezte a német gyárosok minimális termelési költségét és hasznát. Az otthon felesleges vagyis külföldre szállított árukért kapott bevétel már csak szaporította a gyárosok hasznát, nyereségét (a termelés költségeinek és minimális hasznának fedezője: a honi piac, – ez az alapterülete a gazdasági életnek; a külföldi piac csak kiegészítő). Ez tette lehetővé a német gyárosoknak, hogy külföldön a honi áraknál jóval olcsóbban, sőt önköltségi áron alól is adjanak el roppant tömegű árukat; a külföldi eladás – önköltségi áron alól is – tiszta hasznot jelent, mivel gyártási költség megtértült az otthoni fogyasztásból (az angolok *clumping* néven nevezik azt az *árukkal elárasztó* politikát).

A háború előtt Németország belső területe volt ennek – a külföldi (főleg angol) gyárosokra nagyon káros – exportpolitikának alapterülete. A védővámok, a kartellszervezet, a nagybankok és állami segítség (sokféle alakban) tették lehetővé, hogy jóval nagyobb méretű nagyipar épüljön fel Németország területén, mint amennyi felépülhetett volna, ha csupán Németország belső fogyasztására lett volna utalva. A németországi ipari-vásárló többet fizetett otthon egyes német árukért (de az osztrák és a magyar fogyasztó is többet fizetett pl. honi cukorért, vasért stb.), mint fizetett ugyanazokért az árukért pl. az angol, az amerikai vásárló.

Középeurópa területe csak kiszélesítené a német gazdasági élet vámmal védett (s magasabb árakkal nyomott) alapterületét. Németország helyett most Középeurópa kétszerannyi lakója biztosítaná a, német gyáripar beruházási és termelési költségét és minimális hasznát; a vámhatárokon túl – az ellenséges piacokon – tehát annál nagyobb erővel és a belső áraknál 50-60 %-al olcsóbb árakkal nyomhatná az angol, francia ipari árukat.

Középeurópának sok híve van Ausztriában s vannak hívei Magyarországon is. Nálunk főként az a gondolat érvényesül, hogy a középeurópai hatalmaknak élelmiszerral és nyersanyaggal való ellátását függetlenné kell tenni más államoktól, mert jövő háborúk esetén rendkívüli erősséget jelent, ha Hamburgtól a Perzsa-öbölre terjedő egységes gazdasági terület mindennel elláthatja őket. S ez lenne igen hatalmas fegyver a békekötés után meginduló gazdasági háborúban is. Várják azt is, hogy a németek dolgozó módszerének elterjedése fokozná kivált mezőgazdasági termelésünket és mind közelebb juthatnánk Középeurópa népei között a nemzetközi munkafelosztás kívánatos állapotához. Természetes, hogy nekünk ebben a nagy kérdésben a magunk jövőjét kell számbavennünk,

nemcsak mezőgazdaságunk, hanem iparunk és kereskedelmünk fejlődésének és érvényesülésének lehetőségeit. Ezért Magyarországnak is éber figyelemmel kell kísérnie: miként helyezkednek el az európai államok gazdaságilag a háború után; az így kialakuló helyzet dönti el hazánk gazdasági jövőjét.

Németországnak ezzel a törekvésével teljesen ellentétes ellenségeinknek az a törekvése, hogy Németországot, Ausztriát és Magyarországot a békekötés után is egészen körülzárják, a zárt gazdasági államok színvonalára süllyesszék, a világforgalomból teljesen kirekesszék, versenyképességétől megfoszzák, egy szóval: tönkre tegyék. Ennek a módjain tanácskoztak a *párisi gazdasági értekezleten* 1916-ban Anglia meghívására az angol, francia és olasz államférfiak. Ez a terv aránylag csekély kárt jelentene Ausztriára, még kevesebbet Magyarországra nézve, mert a nemzetközi árucseré legfőbb mozgatója, t. i. a termelési felesleg, meg a fogyasztási hiány épen a magyar-osztrák szerződéses vámterületen van meg a legkisebb mértékben. Sokkal nagyobb lenne a veszedelme Németországnak, ha Anglia szörnyű terve sikerülne. Igaz ugyan, hogy mezőgazdasági tekintetben nem tudná a középponti hatalmakat ez a tervezett körülzárás tönkre tenni, de tagadhatatlan, hogy Németországnak ipari szempontból feltétlenül szüksége van a világpiacon, mint vevőre, hiszen a háború előtti évben 6 milliárd M-nál többre ment ipari kiviteli feleslege. Ha ettől a kivitteltől Anglia el tudná zárni: ez Németországot gazdasági hatalmának mai magaslatáról le-süllyesztené. Ennek a tervezett körülzárásnak azonban kétségtelenül ellene lenne elsősorban is Amerika. Amerika nem mondhat le arról, hogy a középeurópai fogyasztó piacnak ismét szállítson. 1913-ban Németország majdnem 3, Ausztria és Magyarország pedig $\frac{1}{2}$ milliárd M értékű árút hozott be onnan. S Németország Északamerikának leges-legnagyobb vevője épen pamutban, rézben, állati bőrökben, Délamerikának meg kávéban és gyapjában, jórészt azokban a cikkekben, amelyek az angol gyarmatoknak is kiviteli cikkei. Anglia tehát kénytelen saját gyarmatainak feleslegét vásárolni meg s nem lehet vevője annak a 3% milliárd M értékű amerikai árúnak, mely elől Németországot, Ausztriát és bennünket épen elzárni akarna. Középeurópát tehát gazdasági politikai úton nem lehet kikapcsolni a tengerentúli világforgalomból, mert erre Amerika óriási termelési feleslegének van szüksége s Amerika kikényszeríti magának az utat a legnagyobb fogyasztási piacra: Középeurópába. Épen így nem mondhat le Oroszország sem a Németbirodalom által vásárolt 1000 s a mi közös vámterületünk által vásárolt 141 millió M értékű kiviteléről sem. Sőt a már felsorolt adatok is azt mutatják, hogy Angliának is szüksége van bizonyos termékek miatt a Németországból, Ausztriából és Magyarországból való bevételre, ezt a szükségletét azonnal

a háború után egyebütt nem pótolhatná (cukor, liszt, festék, vegyipari termékek); s viszont Németország is a legjobb vásárlója az angol gyártmányoknak.

Bármit tervezzenek is: a világgazdaság nem elméleti megfontolás eredménye, hanem a gazdaságtörténelmi fejlődés tényleges állapota; ezt nem létezővé tenni nem lehet. A világgazdasági forgalmat ideig-óráig, a háború tartamára meg lehetett akasztani, amint ezt Anglia a maga tengeri militarizmusával most megteszi. Ámde a háború utáni időre e forgalom újra megindulását megakadályozni Angliának sem állhat hatalmában: az egyes államok határain túl menő árucseré és gazdasági forgalom az egymásra utaltságnak mellőzhetetlen következménye. Az ipar mai óriási fejlettsége, a technikai eszközök tökéletessége, a közlekedés magas színvonala, mind a világgazdaság felé viszik az egyes nemzetgazdaságokat. A tömegtermelésnek, a modern gyárilap e legnagyobb vívmányának a lehetőségét éppen az adja meg, hogy egy-egy gazdasági terület ipara a saját szükségleténél jóval többet termel s a felesleget kiviszi olyan országokba, ahol az ipari termelésben hiány van, viszont az iparilag igen fejlett országok a magok nagy élelemfogyasztásával természetes vevői a mezőgazda-államoknak.

II. Pénzügy.

1. Intézkedések a háború elején. A háború kitörésekor mindenki megriadt s először is arra gondolt, hogy félretett pénzét (betéteit) magához vegye, künnlevő követeléseit behajtsa s ezzel magát az eshetőségekre lehetőén biztosítsa. Így volt ez mindenik hadviselő államban, ezért mindenütt gondoskodott a kormány arról, hogy amennyire csak lehet, a riadalomból következhető nagy pénzügyi zavaroknak elejét vegye. Nagy rázkódás fenyegette a pénzintézeteket. Ha a betevők szabadon követelheték volna a betett tőkék visszafizetését, ennek a pénzintézetek nem tudtak volna eleget tenni, mert pl. csak három nagy budapesti pénzintézet (Hitelbank, Kereskedelmi bank, Pesti Hazai Takarékpénztár) 1 milliárd K idegen tőkét (betétet stb.) kezel s ezzel szemben valamennyi fővárosi pénzintézet készpénzkészlete alig volt több a háború kitörésekor 50-60 millió K-nál. Csak akkor tudnának bármikor bármennyit kifizetni, ha páncélszekrényeikben állandóan nagyszegű pénzkészletet őriznének; Ez nem lehetséges, mert Magyarországon a pénzintézetek nagy része abból él, hogy saját tőkéjén kívül a kezelésére bízott betéteket is kihelyezi kölcsönökbe, vállalkozásokba, így szerzi meg a betétekért fizetett magas kamatot. Szükségek volt tehát arra, hogy az esetleges megrohanástól őket az állam megóvja. Ez volt egyik célja annak, hogy a kormány az esedékes követelések (betétek, kölcsönök) visszafizetését felfüggesztette;

huzamosabb időre kitolta (*moratorium*). E rendelkezést az a körülmény is szükségessé tette, hogy oltalomban kellett részesíteni a háború miatt fizetési nehézséggel küzdő adósokat, a hadi szolgálatra bevonult polgárokat, mert önhibájok nélkül juthattak volna vagyoni romlásba.

A moratorium jogi alapja az 1912: LXIII. t.-c. 14. §-a; az engedeli, hogy a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében a kormány rendkívüli intézkedéseket tehessen. Ezen az alapon 1914 júl. 81-i rendelettel 14 napra, aug. 28-án újabb 1 hónapra, azután meg nov. 30-ig tolták ki a fizetések hatánapját. A negyedik és ötödik moratórium-rendelet (1914 nov. 30. és 1915 jan. 14.) a magán-követelések törlesztését fokozatosan mind szélesebb körökre nézve kötelezővé tette, hogy ezzel a gazdasági élet rendes menetét elősegítse s általában csökkentse a háborúnak gazdaságilag bénító hatását. A hatodik moratórium-rendelet 1915 júl. 31-ére a halasztások feloldását vagyis a teljes fizetési kötelezettséget mondta ki, de külön szabályozta a hadbavonultak kötelezettségeinek (biztosítási, lakásbérleti, váltó- stb. tartozásainak) a törlesztését. A moratórium jótékony hatása kétségtelen volt, mert megóvta a pénzügyintézeteket a betétek rohamos felmondásától, a magánosokat, kereskedőket, vállalkozókat pedig a fizetésképtelenségek, bukások és csődök hosszú sorától s lehetetlenné tette, hogy a háborútoi megrémült közönség betéteit ős készpénzt aranyra beváltsa s otthon a páncélszekrénybe, ládafiába, harisnyába még nagyobb tömegben rejtse el, mint ahogyan megtörtént.

A *börze* bezárását mindenik hadviselő fél elrendelte. Ez szintén elővigyázatból történt. A börzén rendes időben mérlegelni szokták a nagyobb vállalatok jövedelmének várható apadását és növekedését. Ha valamelyik vállalat jól keres, azt a befentesek előre megtudják s elkezdik vásárolni a papírjait, hogy így a várható nagyobb jövedelemben (osztalékban) részesedhessenek; ilyenkor az illető értékpapír árfolyama emelkedik. Amint a jövedelem csökkenését vagy a hitel megingását veszik észre: az illető papírokat igyekeznek eladni, hogy az *a* jövedelmök ne csökkenjen, mások viseljék a várható kárt; ilyenkor az árfolyam hanyatlik. A börzejátékosok számtalan úton-módon szerzik a gazdasági élet egész menetéről értesüléseiket s ezeket a magok céljaira értékesítik a börzén. A háborútól a tőkésék, bankok, börzejátékosok rémülnek meg legjobban; az értékpapírokat igyekeznek minden áron eladni, hogy ők készpénzhez jussanak és a hanyatló árfolyamú papírokat mások nyakába varrják, az árfolyamok tehát rohamosan hanyatlanak, néhány óra alatt százmilliókkal, talán milliárdokkal csökken az értékök s ez bénítóan hat az egész gazdasági életre. Ezt a pusztulást gátolták meg a kormányok mindenütt azzal, hogy a hadüzenet napján becsukták a börzét és megtiltották a börzejátékot.

Lassanként azonban mindenki nyugodtabban ítélte meg a háború eseményeit és gazdasági hatását. A börzejátékosok elkezdték folytatni a játékot (spekulációt) a börzén kívül, mind nagyobb közönséget vontak be ebbe a magánforgalomba s az első háborús év elmúltával a bankok, tőkepénzesek, börzei körök együttesen kérték a kormányt az értékpapírkereskedés megengedésére vagyis a börze megnyitására. Úgy érveltek, hogy a közönségnek joga van feleslegét értékpapírokba fektetni s a papírokat kicserélni, eladni; a börze megnyitása megóvja az eladókat és vásárlókat megtévesztésektől s az államnak is segít hitelműveleteinek lebonyolításában. A kormányok álláspontja ezzel szemben az volt, hogy az állam ma joggal elvárhatja, hogy felesleges tőkéjével mindenki a hadikölcsönök sikerét mozdítsa elő; különben nem is méltó a mostani időkhöz, hogy a börzén játékosok kicsiny csoportja az egyes vállalatok háborús nyereségein spekuláljon, sőt egyenesen káros az árfolyamok felferése, mert a háború alatt alakult tőkezesporulatnak tartalékban kellene maradnia a jövő nagy feladatai számára. Mindezek ellenére mégis engedélyt adott a kormány 1916 március végén az értékpapír-börze megnyitására; a gabona-börze zárva maradt.

A kamatláb a háború kezdetén nagyon felemelkedett. Az Osztrák-Magyar Bank ugyanis 1914 júl. 27-én 5 %, aug. 1-én 6 %, aug. 2-án 8 %-ra emelte fel, hogy az arany kivitelét meggátolja és külföldi aranyat vonzzon a bank pénztáraiba, meg hogy a túlzott hiteligények kielégülését és így a spekulációt is meggátolja. A kamatláb emelése következtében a bankok 8-10-14 %-ot szedtek a kölcsönök után, a betétek kamatját pedig leszállították. Az osztrák és a magyar gazdasági körök sürgetésére 1914 aug. 20-án leszállította a jegybank a kamatlábat 6, okt. 29-érei 5½ s 1915 ápr. 12-én 5 %-ra.

A forgalom könnyítésére nagyobb számmal veretett a jegybank ezüst koronásokat, forgalomba hozta a pincéiben heverő régi ezüstforintosokat és az új kétkoronas bankjegyeket (1914 aug. 17., 402,722 sz. pénzügym. rend.).

A hitel érdekében kiterjesztette a jegybank az ú. n. lombardhitelt sok ipari, közlekedési és biztosítási vállalat részvényeire; ezeket névértékük 60-50 %-ával lehet a banknál elzálogosítani. Az ipari hitelszükséglet kielégítésére 1914 okt. 26-án kezdte meg működését a *Hadikölcsönpenztár* (6982-1914. M. E. sz.) az Osztrák-Magyar Bank igazgatása alatt. E penztár 100 K-nál nem kisebb összegű, legfeljebb három és csak kivételesen hat hónapra szóló kölcsönöket adhat megfelelő biztosíték ellenében; joga van a kölcsön felhasználásának a célját megvizsgálni. A Hadikölcsönpenztárnál még később, 1914 nov. közepén alakult meg a *Magyar hadihitelintézet Rt.*, a főváros és a kormány által jeyzett 4 millió K alaptőkével, elsősorban a kismembiek támogatásáia.

7% kamat mellett 100-5000 K-ig terjedő kölcsönöket folyósít, de hitelért aránylag igen kevesen fordultak hozzá, mert a megkívánt biztonosságokat igen bankszerűen bírálja el és mert e két intézmény alapításáig a háborús hitelválság már lezajlott.

2. Pénzintézeti Központ. A háború megzavarta a gazdasági élet rendes menetét s okozója lett annak, hogy számos pénzintézet már nem tudta vagy hamarosan nem tudta volna teljesíteni kötelezettségeit, mert nem tudja behajtani követeléseit. Közérdek, hogy az érdemes és életképes hitelszervek az ország közgazdaságának javára megőriztessenek; erre azonban magánvállalkozás nem lehet alkalmas, mert éhez az kell, hogy a nyereségvágy ne érvényesüljön. Ezért alapította a kormány javaslatára a törvényhozás a Pénzintézeti Központot öt évre (1916: XIV. t.-c), a magyarországi pénzintézetek és ezek útján a gazdasági érdekek ápolására és előmozdítására. Még a Pénzintézeti Központ megalakulása előtt külön szervezetbe tömörültek a felvidéki tót nemzetiségi pénzintézetek *Pénzintézetek Egyesülése* címen. Célját egészen úgy szabták meg, mint a Pénzintézeti Központ célját: a pénzintézetek ellenőrzése, a könyvvizetés és üzletkezelés felülvizsgálása s a szövetséghez pénzintézetek részére való hitelközvetítés. Ezzel a nemzetiségi célzatú egyesüléssel a Pénzintézeti Központtól való távolmaradást fejezik ki: nem engedik át magokat az ellenőrzésének, de biztosítani akarják magoknak is azt az erkölcsi zománcot, amelyet ily központhoz való tartozandóság jelent.

3. A pénz értéke a háborúban. A háborúnak egyik kellemetlen hatása abban jelentkezett, hogy pénzünk értéke a külföldi értékhez arányítva csökkent (diszázsíót mutat). A pénz értékének a csökkenését, a valuta rosszabbodását mindenik hadviselő állam érzi, sőt a semlegesek is. Ez a jelenség a szövetségesek egymásközi forgalmában is elkerülhetetlen volt. A mi fizetési mérlegünket az rongja meg, hogy a háború alatt a termelésünkre magunknak van szükségünk, kivitelre való fölöslegünk tehát nincs, viszont számos külföldi anyag és árú nélkül nem tudnánk megenni. E szerint a behozatal jóval több a kivitelnél. E helyzet nehézségeit fokozzák a háború miatt elrendelt fizetési és kiviteli tilalmak, a külföldi követelések lefoglalása, az irántunk való bizalom megrendülése. A külföldi tőkésnek nem vesznek részt vállalkozásainkban, értékpapírjainkat nem vásárolják s még az amerikai magyarok pénzküldeményei sem érkeznek haza. Ezek mind átmeneti jelenségek ugyan, de kellemetlenek. A diszázsíó miatt a külföldi anyagok és árúk nagyon megdrágultak s minél többet veszünk külföldön, annál nagyobb lesz a hiány fizetési eszközökben, annál drágábbak lesznek azok az árúk. A diszázsíó enyhítésére a magyar és az osztrák kormány a német bankoktól már ismételtelen valuta kölcsönt vett fel; gondoskodtak arról, hogy a mi hadi-

kölcsöneinkre a német tőkésék is nagyobb összegeket jegyezzenek. Mivel pedig a kivitel saját háborús szükségleteink miatt fokozni nem lehet, igyekeznek a külföldi árúk behozatalát korlátozni: számos külföldi cikk behozatalát eltiltották s ezzel törekesznek a kivitel és behozatal arányát lehetőleg javítani. A valuta javítását célozza az az intézkedés is, hogy 1916 febr. óta mindazok, akik kiviteli engedélyhez kötött árut 200 márkánál nagyobb értékben külföldre szállítanak, kötelesek az ebből eredő külföldi pénzt az Osztrák-Magyar Banknak beszállítani (valuta-központ). Ennek biztosítása nélkül senki sem kaphat engedélyt kivitelre.

4. Az arany- és a bankjegyforgalom. A jegybank (O.-M.-Bank) igyekszik minél jobban növelni az aranykészletét. Ennek az az egyik oka, hogy a külfölddel való fizetési forgalomtan az arany értéke a háború alatt nagyon megnövekedett; a bank nagyobb aranykészlet birtokában a nemzetközi fizetésekhez szükséges aranyat könnyebben és előnyösebben bocsáthatja a forgalom rendelkezésére s ezzel jobban befolyásolhatja a devizák áralakulását¹ vagyis csökkentheti a diszázsiót.

Amely országban az aranypénz a háború előtt élénken forgott, nagy eredménnyel járt az arany beszállítása céljából megindított háborús mozgalom. Németországban a háború kezdete óta 1 milliárd márkánál több aranyat adtak be a jegybankba.

Az aranykészlet növelésének másik célja pedig az, hogy a háború után a bankjegy-forgalom mentől nagyobb mértékben legyen arannyal fedezve. A háború alatt a bankjegyek nagyon megsaporodtak. Ennek természetes magyarázata van. A háború kitörésekor a pénzintézetek is, a közönség is visszatartották a készpénzt. A bankjegyeket is, de főként az aranyat és az ezüstöt. Az üzletemberek mindenkitől készpénzfizetést követeltek, több készpénzre lett tehát szükség, a pénz azonban eltűnt a forgalomból. A fizető eszközök előteremtése a közös jegybank feladata. Ez mindjárt a háború elején új bankjegyek kibocsátásával szaporította a fizetési eszközöket. A jegybank alapszabályai szerint a kibocsátott bankjegyek értékének fedezve kell lenniök: a forgalomban levő bankjegyek teljes összegének legalább $\frac{2}{5}$ részben ércel kell fedezve lennie (arany- s ezüst-tartalék), a többire pedig ú. n. bankszerű

¹ A *deviza* = valamely külföldi ország pénzére kiállított, aranyban fizetendő váltó («aranyváltó»), ezzel fizetjük a külföldön vásárolt s behozott árúkat olyan országokban, amelyek nem fogadják el teljes névértékűnek a mi papírpénzünket, mert eme külföldi kereskedőknek nincs fizetnivalójuk nálunk (tőlünk azok nem vásároltak), csak mi tartozunk fizetni nekik; a külföldinek ezért nincs szüksége a mi bankjegyünkre, tehát az ő pénzében és valóságos pénzben: aranyban kívánja a fizetést.

fedezetnek kell lennie (váltó, értékpapír, ingatlan, stb.). Az érckészlet nagyságán fordul meg, hogy mennyi bankjegyet lehet forgalomba hozni. Mennél nagyobb az aranytartalék, annál kedvezőbb a bankjegy-fedezet aránya; minél inkább nő a bankjegyforgalom, annál kedvezőtlenebb az ércfedezeti arány. Az O.-M.-Bank érckészlete az utolsó kimutatás szerint 1914 júl. 23-án 1,589.247,000 K-t tett; ez 40 %-os fedezeti arány mellett 3,973.117,500 K bankjegy kibocsátását tette lehetővé, amiből azon a napon 2,129.759,000 K bankjegy volt forgalomban, tehát 1,843.358,500 K névértékű új bankjegy kibocsátására volt meg a fedezete. A német birodalmi bank jegyeit csak $33\frac{1}{3}\%$ -ig fedezi arany, vagyis azonos érckészlettel a mi bankunknál Vs-del több bankjegyet bocsáthat ki. A mi jegybankunk tehát $33\frac{1}{3}\%$ -os fedezeti arány mellett még újabb 800 millió K bankjegyet bocsáthatna ki.

A háborús bankjegyek értékét, fizető erejét most a háború alatt az szabja meg, hogy a hadviselő államok felmentették a saját jegybankjukat az arannyal való készfizetés kötelezettsége alól s a belföldi forgalomban a bankjegyekkel való fizetés lett kötelezővé. Nálunk a kormány 1914 dec. 29-én 9420/M. E. sz. a. elrendelte, hogy a magyar szent korona országainak területén mindennemű tartozást – tehát olyat is, amelynek aranyban való megfizetése volt kikötve – a koronaérték bármely törvényes fizetési eszközzel ki lehet egyenlíteni. A bankjegyek tehát teljes értékű fizető eszközök a belföldi forgalomban. Igazi értékük azonban csak akkor van, a gazdasági élet csak akkor egészséges, ha a forgalomba kiadott bankjegyek a már említett módon fedezve vannak. Önkényesen, tetszés szerinti mennyiségben nem szabad bankjegyeket kibocsátani, mert ez rontaná a szükséges bankjegyek értékét is.

A bankjegyforgalom nagyságát lényegesen befolyásolja az a körülmény: miként fedezi valamelyik állam a háborús szükségleteit (a háború finanszírozása). A különböző módokra jellemző Franciaország és Németország példája. Franciaországban főként úgy szerzik meg a szükséges összegeket, hogy a kormány függő kölcsönöket vesz fel a jegybanktól; ez újabb meg újabb bankjegy-kibocsátást tesz szükségessé, mert a forgalomba hozott bankjegyek nem folynak vissza az államkincstárba, hanem a forgalmat telítik s egyes pénztárakban felhalmozódnak. Németország egyenesen a néphez fordult a háborús költségekért hadikölcsön-kötvények kibocsátása útján; ott tehát az állampénztár felszívja a bankjegyeket, majd újból forgalomba hozza, így aztán a francia banknak eddig 16.36 milliárd frank bankjegyforgalma volt; a német birodalomnak elegendő volt 6.98 milliárd márka bankjegyforgalom. A bankjegyforgalom növekedése Franciaországban a háború alatt 10.3 milliárd frank, Németországban csak 5 milliárd márka.

5. A hadikölcsönök. A háborús költségeket mi is nagy részében *hadikölcsön-kötvények* nyilvános aláírása útján fedezzük. Ezáltal az állampénztár a bankjegyeket mint a hadikölcsön-kötvények ellenértékét magához vonzza. Mindegyik hadikölcsön megindítja a bankjegyek áramlását a forgalomból az állampénztár felé. Eképen a háború finanszírozása a következőképpen megy végbe: A háború kitörése után, amikor a rendes gazdaságból a háborús gazdaságba, a béke állapotából a mozgósította ág állapotába való hirtelen átmenet szokatlanul nagy szükségletet okozott és e célból igen nagy mennyiségű pénzeszközök gyors beszerzése vált szükségessé, nálunk is (miképen a többi hadviselő államokban), az államkincstár a jegybankhoz fordult rövid lejáratú függőkölcsönért. A jegybank ezt kincstári utalványok és váltók ellenében megadta. Az első kölcsönök összege minden valószínűség szerint teljes egészében új bankjegyek kibocsátását jelentette. Ezzel fedezte az állam kezdetben a hadiszükségletet, amennyiben ezt az új bankjegyállományt: szállításokért, rekvirálásokért, tisztí fizetések, legénységi zsold és más egyéb kiadások fejében forgalomba hozta. Azután jött az első hadikölcsön. A gazdasági forgalom az új bankjegyek valamelyes részét bizonyára magánál tartotta, ámde túlnyomó részüket mindenesetre befizették az új hadikölcsönre és ezáltal ezek a bankjegyek az állampénztárba visszakerültek. Ott rövid állomást tartottak, azután csakhamar mint a hadiszükséglet fedezése az állampénztárból ismét visszafolytak a forgalom ezernyi csatornájába. A bankjegyek körforgása minden egyes hadikölcsönnel ismétlődik. Az egyes megtett útszakaszok a következők: 1. az állampénztárból a forgalomba, szétágazó, keresztül-kasul futó excentrikus út; 2. koncentrikus ösvények a forgalomból a pénzpiachoz, a takaréktőke felgyülemelésének csomópontjaihoz (pénzintézetekhez); 3. egyenes út a pénzpiactól az állampénztárig. Leghosszabb tartamú az első útrészlet, a kölcsön ellenértékének szétosztása az állampénztárból a forgalomba; rövidebb és gyorsabb a második útrészlet, a forgalomból a pénzpiachoz; leghamarább jutnak a bankjegyek a pénzpiactól az állampénztárba. Az első szakasz jelenti az egyik hadikölcsöntől a másik hadikölcsönig eltelt időt, a második szakasz a kölcsönművelet technikai keresztülvitelét, vagyis az aláírási és befizetési stádiumot, harmadik a kölcsön végrehajtását, azaz a kölcsön ellenértékének az állampénztárba történő beszoállítását. Elvileg tehát a hadikölcsön-szükséglet hadikölcsönök útján végbemenő fedezésének osztrák-magyar és német rendszere annyit jelent, hogy az állam a papírpénzgazdálkodás veszedelmeit elhárítja, amennyiben a háborút egy és ugyanazon bankjegymennyiséggel finanszírozza, tehát nem kénytelen a bankóprést állandóan működésben tartani, mint a franciák és oroszok. Ez az elv természetesen a valóságban nem tartható meg egészen érintetlen tisztaságában,

először is mert a forgalom a bankjegyeknek bizonyos tömegét mindig megtartja, másodsor ős főképp pedig azért nem, mert a bankjegyek körforgásának egyes fázisai a gyakorlatban nem folynak le oly pontosan és időbelileg elhatárolva, úgy hogy az állampénztárban a bankjegyáram időnként vékonyabb lesz, ami esetről-esetre mégis bizonyos bankjegy-kibocsátást tesz szükségessé. De az így kibocsátott bankjegy-többslet feltétlenül jóval kisebb, mint a francia-rendszer szerinti, mivel nem folytonos, hanem csak időnként beálló fogyatkozások alkalmával válik szükségessé. A hadikölcsön-pénzpolitika ellenére is jóval több bankjegy van most nálunk is forgalomban, mint volt a háború előtt, u. i. 1916 végén 12-13 milliárd K értékű bankjegy lehetett forgalomban. Rop-pant összeg ez is.

A bank jegy forgás e hadikölcsön-politikájának hatása a háború után a következő lesz: A bankjegy többslet túlnyomó része, várhatólag, eltűnik. Helyében megmaradnak a hadikölcsönök kibocsátott tételei, úgy hogy a végeredményben a háború költségeit az államnak a nemzet gazdálkodására szóló utalványa fedezte. Nálunk ez, szerencsésen, utal-vány egy magas járadékra, amelyet az állam fizet polgárainak, még pedig a nemzeti gazdálkodás előidézendő jövedelmi többsletéből. A felesleges bankjegy tömegek pedig eltűnnek.

Az a veszedelem, hogy a fedezetlen nagy bankjegytömeg rontani fogja valutánkat, tehát egyáltalán nem fenyegető. A háború pénzügyi maradványa nem nagy háborús bankjegytöbbslet lesz, hanem hadikölcsön-címletek tömege, vagyis nem a jegybank ellenében fennálló és k ellőleg nem fedezett követelési jog, hanem az állammal szemben fenn-álló, az ország, a nemzet egész vagyonával fedezett követelési jog, sőt, minthogy Magyarországon a hadikölcsönök túlnyomó része örökös járadékkötvényből áll: tulajdonképen követelési jog egy járadékra, amelynek forrása az állam egész bevétele. E bevételeknek fedezete pedig a nemzet munkaereje, szorgalma, gazdasági erőfeszítése, teljesítőképesege, amely az állam tetemesen megnövekedő szükségleteit elő fogja teremteni. A hadikölcsön tehát végeredményben utalvány a saját munkásságunkra és minthogy csaknem egészében a belföldön van elhelyezve, önmagunknak fizetjük vissza a hadikölcsön magas járadékában a megnövekedett állami szükségletekre befizetett többsletet.

A német és osztrák-magyar háborús pénzügyi politikának fölnyene tehát e kettős irányban domborodik ki: először a háborút ugyan-azzal a bankjegytömeeggel finanszírozza s elkerüli a túlságosan nagy bankjegy-kibocsátást és ezzel a fedezeti arány rontását. Másodsor az országnak önmaga által kitermelt biztos, fedezett járadékot nyújt, amely a nagy közterhek viselését megkönnyíti. Hadikölcsöneink jósa-gát önmagunk biztosítjuk magunknak és nem kérdés az, hogy vajjon

a háborús bankjegymaradvány kellőképpen fedezve van-e, minthogy nem a jegybank vált adósunkká, hanem az állam s benne és általa magunk.

6. A hadviselés költségei óriási feladatokat hantnak a hadviselő államokra. Ezeknek legfőbb gondja a háborúhoz szükséges tőkék előteremtése. Ma még nem lehet pontos adatokat szolgáltatni arra, hogy az egyes államok nyíltan és burkoltan mekkora összegeket vettek fel, de hozzávetőleg 145-150 milliárd frankra (120-130 milliárd M-ra) lehet becsülni az 1915 végéig felemészített összeget, a jegybankok által kibocsátott előlegek nélkül. Ez azt jelenti, hogy az első másfél év alatt a hat vezető nagyhatalom országainak államadóssági terhe fejenként 280 frankról kb. 585 frankra növekedett; azóta természetesen megemelkedett és az államok adóssága napról-napra növekszik.

Rendkívüli szükségleteiket az államok különböző módokon fedezték. E módok között a németek alkalmazták legelőbb (1914 őszén) a *hadikölcsönt*: az állam saját polgáraitól kéri kölcsön a hadviselésre szükséges összegeket. Ugyanezt tette nyomban ezután Magyarország és Ausztria is és e műveletet többször ismételték. A hadviselő államok adósságainak a mértékét és a háborúban történt fokozódását megvilágítják egyik nagy német lapnak következő adatai. Németországnak 1913 márc. 31-én 5017 millió M adóssága volt, 1914 márc. 31-én 4926 millió M, a háború kitörésétől 1916 augusztusáig felvett a birodalom összesen mintegy 40 milliárd M kölcsönt (ebből 36% milliárd M hadikölcsön); a német birodalmi gyűlés 1916-ig összesen 52 milliárd M-t szavazott meg és ezt fölvette a német kormány öt hadikölcsön alakjában. Anglia államadóssága 1914. márc. 31-én 707 millió font volt; 1916 aug.-ig felvett otthon 921 millió fontot s Amerikában két ízben összesen 500 millió dollárt. Franciaország adóssága 1914 nyarán 32,787 millió frank volt s azóta a kormány összesen 44,473 millió frank felvételére kapott felhatalmazást. Oroszország a háború kezdetén 9888 millió rubellel tartozott, 1916 jan. 1-én kiadott tudósítás szerint ekkor már 16,795 millió rubelre ment; ellenőrizhetetlen újsághírek szerint 1916 júl. 18-án az orosz állam adóssága 28,746 millió rubelt (62,091 millió K-t) tett volna ki. Ausztria és Magyarország államadósságainak összege 1914 júl. 1-én 12,954.7 millió K volt, az 1916 őszéig felvett kölcsönök összege 26,500 millió K; ebből csupán Magyarországra eddig 6 milliárd hadikölcsön esik (a magyar állam adóssága a háború előtt m. e. 5 milliárd K-ra ment), a 6 milliárd hadiköltség azonban még sok milliárddal fog emelkedni a háború végéig, mert Magyarország hadikiadásai is folytonosan növekednek; a pénzügyminiszter szerint a háború első 23 hónapja alatt Magyarországon *havonta* 450-470 millió, később havi 500 millió és most havonta 650 millió koronán felüli hadikiadást

ró; e számítás alapján csupán Magyarországon a háború költsége az első 23 hónapban kerekszámban 11 milliárd és 1916. év második felében 4 milliárd, vagyis összesen 14-15 milliárd koronát tenne 1916 végéig. Olaszország államadosságának látható emelkedése 9181 millió lira. Portugália államadossága a háború eleje óta (862 millió eskudoról) 30 millióval emelkedett. A román államadosság 1916 ápr. 1-én 1715 millió lei volt s a kormányt ugyanakkor 600, aug. 25-én még 200 millió felvételére hatalmazták fel. Bulgária 1915 jún. 30-án összesen 612 millió frankkal tartozott; függő adosságai 1916 júl. haváig 1085 millióra mentek. Törökország állami adossága 1913 dec. 24-én összesen 193 millió török font volt, ehhez járult 1914-ben 800 millió frank kölcsön s a háború alatt még 42 millió török font. A lehetőségig pontos számításokkal megállapították, hogy a háború előtt a fejenkénti államadossági teher Franciaországban volt a legnagyobb; a háborús kölcsönök legnagyobb súllyal Angliára nehezdednek.

Mindezek a számok csupán azt kívánják e helyen érzékeltetni, mily óriási az a teher, amelyeit a háború valamennyi országra halmozott. Egészen természetes, hogy mindenik államnak gondoskodnia kell arról, hogy adosságainak törlesztése is lehetővé váljék. Körülbelül mindenik úgy gondolkodik, ahogyan a német birodalmi gyűlésen *Helfferrich* beszélt: «Bármily nagy reményeket táplálunk, pénzügyi téren is, a kedvező békekötés iránt, a hadi kárpótlás bizonyossága sem menthet föl ama kötelezettség alól, hogy már ma megtegyük azt , amit megtehetünk, vagyis, hogy a pénzügyi gazdálkodást a biztos sínpáron tartsuk. A német nép viseli a birodalom pozíciójának megóvása érdekében szükséges költségeket. A bennünk rejlő élet- és munkaerő a szavatosság mellett, hogy mi súlyosabb podgyással is, mint eddig, meg tudjuk tenni az utat és előre jutunk a világban.» A «súlyosabb podgyász»-t az újabb meg újabb adók jelentik; azok útján kell az államoknak a fedezetet előteremtíteniök.

Ilyen adók között az első Magyarországon az 1914: XLVI. t.-c, amely a *jövedelem-adóról* alkotót* 1912: X. t.-c.-et s az 1912: LIII. t.-c. 18-23. §-t az 1915. évre a 20,000 K-t meghaladó jövedelmekre nézve hatályba léptette s ezzel ezeket a jövedelmeket a hadba vonultak gyámol nélkül maradt családjainak segélyezésén kívül eső hadsegélyezési célokra külön is megadóztatta. Az így befolyt adó tiszta hozadékának bizonyos részét a kormány a törvény értelmében az Országos Hadsegélyző Bizottság rendelkezésére bocsátotta, másik részét szintén hadsegélyezési célokra a városoknak juttatta. (E törvény végrehajtásáról szól a 149,700/1914. sz. pénzügym. r. és melléklete). E törvény alapján bevett az állam kb. 27 millió K-t.

Ezt az első jövedelmi adót rendszeren hadiadónak nevezik, holott

ez nem valóságos hadiadó. A hadiadó gondolatát semleges állam, Norvégia vetette fel s utána következett Németország, majd a többi hadviselő ország. Az új adónak az az alapelve, hogy akinek a háborúból közvetlenül vagy közvetett úton jövedelme volt, az ezért a külön jövedelemért külön adót is fizessen. 1917-től fogva nálunk ezt a jövedelemadót kiterjesztik a 10,000 K-t meghaladó jövedelmekre is. Az alsó határon az adó olyan csekély, hogy az egyesek meg sem érezhetik, az államnak azonban szüksége van erre a jövedelemforrásra. Ettől a kiterjesztéstől azt várják, hogy a 27 millió hadiadó 35 millió K-ra emelkedik.

A jövedelemadó nem tesz különbséget a különböző jövedelmek között, hanem egyenlően adóztatja azt, akinek pl. betegsége esetén nincs jövedelme, vagy ha meghal, családjának nincs semmije, meg aki akár dolgozik, akár nem, vagyonából is megél. Nálunk ezért külön *vagyonadót* javasolt a pénzügyminiszter, oly módon, hogy mindenkinek a vagyonadójából levonják a jövedelem-adónak azt a részét, amit a vagyon hozadéka után fizetett. Eként mindenkinek érdeke lesz mindkét adónemet bevallani. E vagyonadó alapelvét a közönség helyesnek és egészségesnek ismerte el, tehát nem ellenzi; de nem is lehetséges ellenezni. Mindenkinek, akinek a jelenlegi harcokban az állam a vagyont biztosította, kötelessége mintegy biztosítási díjat fizetni azért, hogy a magyar állam fennmaradjon és a vagyont megvédhesse. A vagyonadó egyébként igen enyhe adónemnek készül: 50,000 K-nál 60 K, 100,000 K-nál 192 K, 500,000 K-nál 1780 K, 1 millió K-nál 4240 K, 2.400,000 K-nál 12,000 K; ezenfelül $\frac{1}{2}\%$ -ot kell fizetni olyképp, hogy a fokok 100,000 K-ként emelkednek. A vagyonadóra vonatkozó beváltások tartalmát hivatalos titokként kezelik.

A hadi nyereségadó alapja az a jövedelmi többlet, amellyel az 1914 aug. 1-től 1916 dec. 31-ig elért nyereség a háború előtti átlagos nyereséget meghaladja. Hazai vállalatok ezen a címen 10 %-ot fizetnek, ha a nyereségtöbblet a tőke 5 %-át meg nem haladja; 5-10 % közé eső többlet után 15 % az adó s ez a kirovás 35 %-ig emelkedik. Külföldi vállalatok 200,000 K-ig terjedő többlet után az emelkedés 20 %-át fizetik el nyereségadóban, 400,000 K-ig 25, 700,000 K-ig 30, 1 millión felül 40 %-ot. Ennyiből látható az adózás mértéke. Ennek az adónak a jogossága kétségtelen. Az érdekeltek, kivált a régebbi ipari és kereskedelmi vállalatok azt hozták fel ellene, hogy nem választja külön az árdrágításból és ügynökösödésből szerzett igazi hadinyereségeket, meg a hadseregszállítók új millióit s nem sújtja egészen súlyos adóterhekkel a voltaképeni hadinyereségeket; ezek a körök külön választják a jó gazdasági konjunktúra nyereségét a hadinyereségtől.

Ezeket kívül változtatást tervez a kormány a III. oszt. kereseti

adón a szeszadóra vonatkozó törvények egyes rendelkezésein, a dohányárúk árán stb. Felemelték a postai forgalom árát (levél, távirat, csomag), a bélyegilletéket s újból megadták az engedelmet az osztálysorsjátékra. Mindezek útján akarja az állam fedezni a háborús költségek egy részét, még pedig jelentékeny részét, mert a vagyonadóból 35, a jövedelemadóból 35, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójából 36, a bélyegilleték fölemeléséből 33 millió K évi jövedelmet várnak. Természetes azonban, hogy mindezekon kívül egyéb intézkedésekre is szükség lesz; a pénzügyminiszter ki is mondta, hogy az óriási és még egyre növekedő terheket az állami üzemek tiszta jövedelmének fokozatos fejlesztésével akarja ellensúlyozni. Ezeknek az eddig alkotott új adóknak legfőbb céljai: az órasíra nőtt *államadósság kamatszükségletének a fedezése.*

Az új adóknak egy hagy erényét első pillanatra el kell ismerünk. Azt, hogy igazán szociális jellegűek, azaz a vagyontalan és szerény jövedelmű rétegeket az újabb adó terhétől menteseknek hagyják, a fokozatosságot (progresszív adózást) hathatósan megvalósítják és csak akkor nyúlnak a széles néprétegek nagy fogyasztóképességében levő bevételi forrásokhoz, ha a most megnyitott forrásokból a szükséglet ki nem kerül. Másrészt sűrűn hangzott kifogás az ellen, hogy az új adók egyoldalúan sújtják és aránytalanul terhelik meg az ipart, kereskedelmet, általában a városi polgárságot s a földadót változatlanul hagyják. Az ipar és kereskedelem jövedelmét ugyanis a kötelező könyvvezetés útján az adóigazgatás állandóan ellenőrizheti és adóját megbízhatóan kivetheti. A földbirtok adóalapja és a jövedelem bevallása nem alkalmas a valóságos tiszta jövedelem megállapítására, így aztán a városi polgárságra több jut az adóból, hiszen az államkincstár szükségleteinek valahonnan elő kell kerülniök.

III. A háború gazdasági hatása Magyarországon.

1. A mezőgazdasági termelés feladata a közéletmezés. Ennek jobb vagy silányabb volta a mértéke a mezőgazdaság értékének. Két tényezőn fordul ez meg: a mezőgazdaságban működő tőkén és a munkát végző embereken. A tekébe számítandó: a gazdaságok épületei, élő és holt felszerelése, terménykészletei s a földnek kellő időben felszántott, gyommentes, trágyázott állapota. A gazda és a munkások, állatok és gépek erején s a föld állapotán kívül meg kell lennie a termelők, állatok és gépek számára szükséges anyagoknak s a termények elszállítására az akadálytalan forgalomnak. A háborúban mindezek tekintetében súlyos nehézségek állottak elő, de a magyar földművelő népesség fényesen megállotta helyét. Bár a mezőgazdaság legjobb

munkásait a harctérre vitték, a szántó, teherhordó lovak és marhák száma tetemesen megfogyott s a vasúti közlekedés akadályai óriásiak: a termelés csak épen szenvedett, de meg nem akadt, sőt csak meg sem rendült.

A háború kitörésekor az aratás már vége felé haladt; ezt nálunk befejezték s az őszi szántás és vetés még megtörténhetett. A következő tavaszi munka elvégzése érdekében azonban máj kormányhatósági, közgazgatási és katonai segítségre is szükség volt. A földművelésügyi, honvédelmi és hadügyi minisztérium meg is tett sok mindent a mezőgazdasági termelés érdekében. Először is a községi hatóságokat kötelezte a kormány, hogy az addig művelés alá nem vett, de termelésre alkalmas nagyobb területeket megműveltesék s a kisebb területeken kertészkedést indítsanak meg. Így értékesítik a katonai gyakorlótereket; megnyitják legeltetés céljaira az állami erdőket; a hadsereg főparancsnoksága utasította a hadtápparancsnokságokat, hogy még a harcterek közelében is használjanak ki valamely módon minden területet. Az elhódított területet is igyekszik mindenik hadviselő fél nyomban felhasználni, az ott maradt lakosságnak vetőmagot, állatokat, katonamunkásokat adnak; a fogolytáborok mellett bérelt földön zöldségtermelő üzemeket alakítottak. Mi mindenképen igyekeztünk arra, hogy ami élelmet és takarmányt a háború előtt Németország és Ausztria külföldről volt kénytelen szállítani, azt most a magunk terméséből tudjuk pótolni. Meg kellett valósítani a gazdasági ön-ellátást (autarkiót). Az élelmezést súlyosbították hódításaink is, mert 1915 telén Belgium, Észak-Franciaország, Lengyelország és a Balti-tartományok, valamint Szerbia népességét is a hódítóknak kellett élelmezniük. Veszteségeink pedig (pl. 1916-ban a megművelt galíciai területek elvesztése, az erdélyi termés és marhaállomány bizonyos részének pusztulása) élelmiszereinket apasztották. Mindehhez véve a hadsereg fogyasztásának óriási megnövekedését, a munkaerő megapadását: természetes, hogy a termelésben zökkenések, a fogyasztás ellátásában hiányok keletkeztek.

Ezek a körülmények azt a nálunk új alakulást idézték elő, hogy az államnak és a közigazgatásnak kellett a magántermelésbe közvetlenül beleavatkoznia. A kormány kénytelen volt elvenni a gazdától a terményeket közcélokra s szabályozni az eladás körülményeit. Ez azzal indult meg, hogy 1915 jan. 7-én megállapította a búza, rozs, árpa, zab, kukorica legmagasabb árát (maximálás). Márciusban elrendelte a gabonakészletek bejelentését s a házi meg gazdasági szükségleten túl még lévő feleslegnek a közlélelmezés céljaira való lefoglalását (rekvirálás).¹ 1915

¹ A *rekvirálás* azt jelenti, hogy mindenki köteles a tulajdonában levő s a kormány által megjelölt készleteket a meghatározott legmagasabb áron.

nyáron lefoglalta a kormány az egész, lábon álló termést, megszüntette a gazdák, kereskedők, malmok adásvételi szerződését a lábon álló gabonára, megalkotta a Haditermény Bt.-ot és ennek adta meg a gabona forgalombahozatalának kizárólagos jogát. Mindent csak ez vehet át és ez adhat el. Azaz eljutottunk 1916-ban a gabonamonopoliumhoz. Németország mindjárt a háború elején ezzel kezdte (Kriegsgetreidegesellschaft), nálunk azonban egyfelől a nagybirtokosok, másfelől a gabonakereskedők, malomegyesületek és nagybankok ellentétes érdekei ezt sokáig gátolták.

A mezőgazdasági termelés ágai: a gabonatermelés, állattenyésztés és egyes ipari nyersanyagok termelése. A gabona- és nyersanyag-termelés Magyarországon a háború alatt 1916 nyaráig nem csökkent (az anyaországban pl.: búza 1914: 28.641,091 mm, 1915-ben 45.973,886 mm; árpa 14.209,914-13.546,784 mm; zab 12.560,937-12.083,277 mm; rozs 10.772,656-12.902,330 mm; burgonya 53.143,261-56.978,534 mm; cukorrépa 40.143,053-24.884,791 mm; a magyar birodalom termése ennél tetemesen nagyobb). Az 1916. évi adatokat még nem ismerjük. Viszonyainkat a hadban álló nagy gabonatermelő országokéval összehasonlítva, azt találjuk, hogy az egy lakosra eső kenyérszűz kenyérpótló termények mennyisége a német birodalomban 4.19, az osztrák és magyar monarchiában pedig 1.87 mm-val nagyobb, mint az orosz birodalomban, holott annak szövetségeseit is el kellene látnia gabonával, legalább részben). Állattenyésztésünk a háború alatt szintén haladt, azonban az állatállomány létszáma csökkent, mert a hadsereg hihetetlen mennyiségű húst fogyasztott, húst pedig nem lehetett behozni a tengerentúlról és Oroszországból s így saját területünk állományát kellett fogyasztani.

Érdekes jelenség, hogy a mezőgazdaság jelentősége mindenik hadviselő állam városi lakossága szemében is megnőtt. A különböző újságolvasó közönség, sőt a legkülönbözőbb közigazgatás is egyszerre tudatára jutott a szervezett és eleget termelő mezőgazdaság roppant fontosságának: a szűken-élés egyszerre ráirányította a közfigyelmet a mezőgazdasági többtermelés unalmasnak tartott szakkérdéseire: a gabonafajok nemesítésére, a vetőmagvak helyes kiválasztására és csávázására, a talaj termőerejének fenntartására és fokozására (megfelelő talajművelés, műtrágyázás). A német kormány és a német közvélemény egész sor törvénnyel javította úgy is fejlett mezőgazdaságát.

A mezőgazdasági munka biztosítása mindinkább nehezedett, mert

közcélra átengedni. Az erről szóló hirdetmény közzétételével az illető készletek jogi értelemben zár alá kerülnek, azaz helyükről el nem szállíthatók, el nem adhatók, ha csak a katonaság már előzően le nem foglalta vagy meg nem vette.

a feladat egyre növekedett, a munkaerő pedig egyre fogyott. Elsősorban a mezei nép (kis- és törpebirtokosok, munkások és ezek családtagjai) szorgalmának és segítőkészségének köszönhető, hogy a munka elvégzése 1915-ben és 1916-ban mégis sikerült. A családi birtokot, bérletet a hadbavonult gazda hozzátartozói tőlük telhetően jól ellátták, sokszor a szomszédokat is kisegítették. Mégis szükség volt az állam szabályozó és kényszerítő hatalmára, a munkálatok irányítására és segítésére, hogy a művelhető területek nagyobb része parlagon ne maradjon, mert a nagyobb birtokok művelése idegen munkások nélkül lehetetlen, már pedig a bérmunkások leginkább munkabíró része a harctéren volt, az itthonlevők ereje saját földjük ellátására is alig volt elég. Ily viszonyok között a földmív. min. egész sor rendelkezéssel akart a bajokon segíteni. Megalkotta 1915 elején a «Vármegyei gazdasági intézőbizottság»-okat; ezek igen érdemes munkát végeztek. 1916 elején létesítette a kormány a «Honvédelmi gazdasági tanács»-ot; ennek feladata: a hadi szolgáltatásokról, rekvirálásokról, gazdasági célú szabadságolásokról, munkások, munkáscsoportok, kocsik és lovak kirendeléséről való gondoskodás és hasonló intézkedések az élelem- és nyersanyagtermelés érdekében. Igyekezett a kormány a munkaképes lakosságot mezei munkára szorítani, az iskolákat korábban bezárták, hogy a gyermekek is segíthessenek; itt-ott a rabokat is felhasználták; a katonaság a nélkülözhető és pihenésre beosztott legénység és fogatok egy részét helyenként mezőgazdasági munkára átengedte (így történt meg 1915 őszén és 1916 tavaszán) a felszabadított Galícia, Bukovina, Szerbia s a megszállott lengyel területek megművelése); szabadságot és önálló gazdákat, elszegődött munkásokat, hivatásos mezőgazdasági gépészeket és fűtőket; igen kedvező feltételekkel hadifoglyokat bocsátottak ki gazdasági munkák végzésére;* a kormány gépek beszerzésére buzdította és segítette a gazdákat, intézkedett kellő mennyiségű vetőmagról s megállapította az árát is (a gazdák 1915-ben és 1916-ban az árakat túlságosan magasnak találták). Ezek és hasonló intézkedések biztosították az országban a mezőgazdasági munkáknak idejében való elvégzését és ezzel biztosították a hadsereg és a polgári lakosság részére szükséges *élelem-* és nyersanyagok termelését- De mindez nem biztosította a termelés zavartalanságát minden gazda számára: sokszor volt hiány

* 1915 őszén és 1916 folyamán mintegy 20,000 hadifogoly végzett mezőgazdasági munkát; többnyire jó munkásoknak bizonyultak s hamar megbarátkoztak környezetükkkel. «Alighanem másutt is így volt ez; a hadifogoly-munka a nemzetközi testvériség iskolája lett, mert megmutatta, hogy mennyire egymás mellett és egymásért dolgozhatnak azok, akik néhányszor 10 kilométerrel odább tömegesen gyilkolták egymást.» Farkas Geyza cikkéből (1. *Irodalom*).

vetőmagvakban, szerszámban, munkaerőben, sok volt a szállítási és közlekedési nehézség, a gazdasághoz szükséges anyagok módfelett megdrágultak. A gazdák a kormánynak minden segítsége, könnyítő szándéka ellenére is sok nehézséggel küzdöttek és sokat panaszkodtak.

Most általánosabban felismerhették az érdekeltek: mily nagy baja mezőgazdaságunknak, hogy az értékesítés nincs szervezve. A kisgazdák ötletszerűen viszik piacra termésüket, az élelmiszer így nem kerül a termelőtől közvetlenül a fogyasztóhoz, a fogyasztó által fizetett nagy árnak hasznát tehát nem a termelők élvezik, hanem a «piaci szedők», ügynökök, kofák és kereskedők fölözik le a gazda munkájának a hasznát, mert ők szállítják el az árut a nagyobb piacokra. E szervezetlenség miatt virulhat nálunk az alkalmi üzérkedés és árdragítás oly féktelenül és okoz sok bajt az élelmezésben.

Sokszor hangzik s már a régebben egészen közömbösök figyelmét is felkeltette a *többtermelés* sürgetése. E szóban értendő: 1. földünk termőerejének fenntartása és növelése megfelelő talajművelés és műtrágyázás által, 2. a gabonafajták nemesítése, a jobb fajták kitenyészítése, kiválogatása, 3. hathatós állattenyésztés. A többtermelésre való törekvés hazánkban nagyon is indokolt, mert Magyarország átlagos termése nagyon elmaradt a nyugati országoké mögött. P. o. Németországban minden hektáron 10.8 mm búzával, 7.8 mm árpával, 102 mm zabbal, 83.2 mm burgonyával *többet* termelnek, mint mi. Termésünket meg lehetne kétszerezni; jóval több háziállatot tenyészthetnénk és adhatnánk el a német és osztrák városi lakosságnak. A termés szaporítására a nemzetnek szüksége van. A jövő nemzedék oktatói nyomatékosan hívják fel a tanulók figyelmét arra, hogy ők következnek utánunk s nekik már jóval többet kell termelniük, kénytelenek is lesznek többet termelni, mert a háborúban elköltött 15 és több milliárd államadósság a következő nemzedékek kereső erejét terhelte meg. Németország 1880 óta megkétszerezte mezőgazdasági termését, főként a műtrágyázás által. Ennek az érdekében alkotott a háború alatt is olyan rendszabályokat, amelyek a mezőgazdaságban szükséges vegyszeti ipartermékek gyártását és forgalombahozását szabályozzák (nitrogéntartalmú anyagok monopóliuma) s mivel elzárták ellenségeink a chilisalétrom behozatalát, állami gyárak a levegőből szerzik a nitrogéntrágya anyagát. Ha mi többet akarunk termelni, nekünk is fel kell ismernünk a műtrágya-gyártás és kiterjedt használat nagy jelentőségét.

Mezőgazdasági hitel. Kisgazdáink erősen el vannak adósodva s kénytelenek a termést még lábon eladni, még aratás előtt előlegkölcönsönt kérni a gabonakereskedőktől és ügynököktől. Emiatt (a háború előtt) nem kapták meg a gabona forgalmi-árát, hanem ennél olcsóbban szokták a termést a kereskedőknek lekötöni. Így történt 1914 nyarán is:

a kereskedők és malmok összevásárolták a gabonát 22-26 K-ért s néhány hónap múlva eladták 44-48 K-ért. E kizsákmányolás meggátlására a kormány elrendelte (1198/1915. M. E. sz. rend.), hogy az 1915. évi termést előre eladni nem szabad, majd módot nyújtott arra (1761/1915. M. E. sz. rend.), hogy a gazdatársadalom átmenő hitelszükségletét előnyösen elégítse ki: a postatakarékpénztár ad előleget a termésre és így a gazdát nem zsarolják ki, az előleg fejében lekötött termés pedig a közszükséglet kielégítésére szolgál.

2. A közéletmezés szempontjából fontos mindez s ebben a kiéheztetésünkre alapított háborúban valóban életünk és jövőnk feltétele. A kellő táplálkozás hiánya a mostani lakosság életerejét, a jövő nemzedék testi és értelmi fejlődését ássa alá, az elgyengült szervezetű lakosság halandóságát is nagyon fokozza. Azért végtelenül szomorú, hogy a háború eleje óta a közéletmezésben súlyos hibák és nehézségek vannak. Minthogy nálunk a közéletmezés szükségleteinek kielégítése a szabad forgalom, a magánkereskedelem és üzérkedés esélyeire volt hagyva, könnyen megérthető, hogy a háború folyamán az élelem hiánya egyre érezhetőbb s a drágaság egyre nyomasztóbb lett. A kormány – a miniszterelnök 1915 dec. 2-i nyilatkozata szerint – «csak nagyon nehéz és lelkiismeretes megfontolás után tudta magát elhatározni arra, hogy belenyúljon a gazdasági élet kereteibe» és az 1914. évi termést «a gazdák is hamisan ítélték meg» s a kormány «a kereslet és kínálat közti egyensúly megzavarására nem volt elkészülve». A hadsereg szükséglete roppant nagy volt; a nagykereskedők, malmok, nagybirtokosok a terményt elvonták a forgalomból, amíg az ára nagyon fel nem ment; a közönség ijedten nagy készleteket halmozott fel; a hadiszállítók és ügynökeik, meg a kereskedők versenyezve verték fel az árakat; forgalmi zavarok állottak elő; Galícia és Bukovina termését és állatállományát mindjárt a háború első hónapjaiban elvesztettük s emiatt Ausztria hiányait is nekünk kellett pótolnunk; 1914-ben a termés kevesebb volt a szokottnál (csak búza kevesebb 15-20 millió q-val), a hadsereg sem bánt a liszttel valami takarékosan. Mindez csakhamar nagy hiányokat okozott. Ezt a polgári lakosság érezte meg elsősorban, mert a hadsereg ellátását nem volt szabad veszélyeztetni (ezen örködött a kormány szervezete: az Országos Gazdasági Bizottság). S mikor az árak hivatalos megállapítására került a sor, akkorra már a forgalmi-ár nagyon magasán volt: a gabona tulajdonosai és a kereskedők hallatlanul felcsigázták. A háború folyamán lassanként mind több irányban tett a kormány az élelmezés ügyében intézkedéseket s ismételten rendelkezett a felesleges, valamint az elrejtett gabona- és lisztkészletek bejelentése, felkutatása, lefoglalása iránt, hogy az élelmiszereknek az ország egész területén való arányos elosztása lehetővé váljék. Mivel az 1915.

évi aratás *elég* jó termést hozott és sikerült a középponti hatalmaknak Romániából jelentékeny mennyiségű gabonát behozniok, ami által a mi termésünk magunk és a hadsereg céljaira megmaradhatott, ezért az első háborús év kenyér- és liszthiánya 1916 közepéig nem ismétlődött.

1915 dec. 27-én a kormány országszerte életbeléptette a *kenyérjegy* (lisztjegy) intézményét (4586/1915. M. E.). Eszerint aki nehéz testi munkával foglalkozik: 300, az östermeléssel foglalkozók: 400, más mindenki 240 gr lisztet fogyaszthat el naponta. Kiszámították a bevallott készleteket s akinek nem volt meg a rendelet értelmében általa elfogyasztható lisztmennyisége, vásárlási igazolványt (liszt- és kenyérjegyvet) kapott s pékeknél, vendéglőkben stb. csak ilyenek ellenében lehet kenyeret is szerezni. Szintén jegyekkel szabályozták a cukor, bab, rizs, zsír fogyasztását is. A rendelet ellen vétőket két hónapig terjedhető elzárással és 600 K-ig emelkedő pénzbüntetéssel sújtják.

Ugyanezt a büntetést és egészen hasonló rendelkezéseket kellett alkalmaznia a kormánynak minden olyan anyagra nézve, ami az emberi és állati élelmezéshez használható, olyanokra is, amelyeket addig a nép nem használt (lenmag, kendermag, napraforgó stb.). Valamennyit hihetetlen mértékű üzérkedésre használták fel a legkülönbözőbb tényezők (kereskedők, bankok, termelők). Jellemző erre pl. a burgonya árának az emelkedése: a háború előtt 4-5 K volt 1 mm finom burgonya, félév múlva 14, 1915 tavasza felé 18-20 K, sőt 1916 őszén már 80 K-n is túlment a fővárosban még a rosszabb minőségű burgonya ára is. Eleinte mindezeket nem szabályozta erős rendelkezés; később is ki tudtak bújni a szabályok alól. Óriási arányú lett a disznózsírral, szalonával való üzérkedés; egyesek (a leghatalmasabb, vezető bankok is) összevásárolták a zsírt és korlátlanul irányították a zsír és a sertéshús árát. A kormány később szabályozta az árakat, korlátolta a szállítás szabadságát, eltiltotta az ország határán túlra postacsomagokban való szállítást, hogy a magunk termelése itthon maradjon. A kormány intézkedéseit – amint egy küldöttségnek 1915 dec. 2-án a miniszterelnök mondta – akadályozta és nehezítette az a körülmény, hogy nemcsak Magyarország, hanem Ausztria lakosságára is kellett gondolnia, mert a háború együttes élet-halálharc a két országra nézve s bármelyiknek a kiéheztetése tönkretetheti a másiknak létérdekeit, másfelől azonban lehetetlen volt egyszerűen az egyenlő mértéket alkalmazni magunkra és Ausztriára nézve, mert a magyar lakosságnak az osztrák lakosságénál sokkal nagyobb része él kizárólag kenyérből és tésztaból.

Az egyre fokozódó takarmány-hiány a háború előtt számba sem vett anyagok általánosabb felhasználására vezetett. Így pl. igyekeztek felhasználni a falomb-hulladékokat is, készítettek szalma- és kukorica-

csutka-lisztet, a különböző olajtartalmú növényi rostokból takarmány-pogácsát. Németországban egész sor takarmánypótlékot gyártó vállalat keletkezett; minden egyes háztartást büntetés terhe alatt kötelezett ott a hatóság arra, hogy a házi és konyhai hulladékokat napról-napra különválogatva takarmányozás céljából összegyűjtsék és az illető Központnak átadják.

Aminek az értékét felismerték, azt élelmes, alkalmi kereskedők ezrei sokszor a maximális árat túlfizetve összevásárolták, a piacról eltüntették és elrejtették vagy külföldre szállították (Bécsbe, Galiciába, Bukovinába). Az oroszok elől hozzánk menekült emberek sok-sok milliót kerestek az itt olcsón összeszedett árukon. A túrheterlen üzérkedésnek akarta a kormány útját állani az ú. n. *szállítási igazolvány* rendszerével (1915 márc. 17., 952. M. E. sz.): hatósági engedély nélkül nem szabad kivinni egyik községből sem mezőgazdasági termékeket vagy ilyenekből előállított ipari termékeket. E rendelet kiadását nyomon követte a kijátszása az ország számtalan pontján; a kereskedelem *így* növelte az áruhiányt és a drágaságot, de a – romlottságot (korrupciót) is.

Az élelmiszerekkel való takarékoság a célja a *hústalan* és *zsír-talan* napoknak is: bizonyos napokon marha-, borjú- és sertéshúst sem árusítani, sem egyébként forgalomba hozni nem szabad. Ez a tilalom azonban a magánháztartások húsfogyasztásáia nem terjedt ki.

Németországban a birodalmi kormány a városok hatóságainak egyenesen kötelességévé tette a készletek gyűjtését és gazdasági tevékenységükben támogatni őket. Ott különben mái a háború előtt is igen fontos közigazgatási ág volt a közélelmezés ellátása. Nálunk, még Budapesten is, keveset törődtek ezzel, alig tudtak arról, mily fonásokból látja el a kereskedelem a város lakosságát. A városok vezetői tehát nem tudtak mozdulni sem a kereskedők nélkül, amikor a háborúban készletek beszerzése vált szükségessé. Több helyen készséggel támogatták ugyan a kereskedők és gyárosok a hatóságokat, de csakhamar elszaporodtak mindenfelé a közvetítők, árdragítók és üzérkedők s ezekkel szemben a becsületes nagykereskedelem sem tudott egyebet tenni, mint részt venni a versenyben. Ahol – mint Budapesten – a városi hatóság nagyobb készletet tudott a nehézségek ellenére is felhalmozni, valamennyire és egy időre mégis csak sikerült az elviselhetetlen viszonyok némi mérséklése. Ausztriában az uzsoráskodó, üzérkedő közvetítés sem tudta a kiskereskedelmet annyira hatalmába keríteni, mint nálunk, mert ott hamarabb ráeszmélt a hatóság és a lakosság, hogy a közélelmezést, azaz az élelmiszerek helyes elosztását csak a központi és helyi hatóságok jogkörében lehet biztosítani. Legerélyesebben Németország-, ban valósították meg a kenyér- és húsadagok fejenkénti megállapítását; ott ugyanis belátták, hogy az ár hivatalos megállapítása és a lefoglalás

nem elég, ezért már 1915-ben megcsinálták a gabona- és lisztmonopoliumot. A gabonatermelést és a lisztgyártást ugyan meghagyták a magánosok kezében, de a forgalombahozatalt a hatóságnak tartották fenn.

3. Az ipari termelés a háború kezdetén válságba jutott. Hitelt szerezni nem lehetett, a kész árúk nagy részének nem volt keleté, megszünt az építkezés; a magyarországi kézműi párosok tömege, több száz ezer ember a legsúlyosabb helyzetbe került és ez a munkanélküliség tartott 1915 közepéig. Pedig munka volt rengeteg, de az elosztása nem volt helyes és így 1915-ben (márc. ápr. és május) kerekén 2.200,000 K segélyt kellett az ország minden részében a támogatásra szoruló iparosok között kiosztani. Csak 1915 aug.-ban kezdett javulni a helyzet, amikor az Országos Iparegyesület, a vidéki iparkamarák és ipartestületek szervezték a kisiparosokat s ezek csoportosan, közvetve vagy közvetlenül megbízást kaptak hadimunka szállítására. A hadimunkához jutó csoportok által végzett munka értéke három hónap alatt 9.642,000 K-ra ment; a bérek 1915 nov. óta emelkedtek. Az egyéves ipari pangás után részben hadimunka révén, részben az ijedségből felocsúdott lakosság fogyasztásának újból való megindulása következtében megindult az ipari termelés és áruközvetítés az egész országban. Ma már nem az a kérdés: van-e megrendelés, hanem hogy honnan szerezzék be a nagyon nagy arányú megrendeléshez szükséges nyersanyagot és honnan kaphassanak elegendő tanult munkást.

Az egyes iparágakról néhány jellemző adatot közlünk.

A *bányaipar* kezdetben a munkások bevonulása miatt megbénult, de már 1914 telén megindultak az üzemek s egészen új bányákat is kezdtek. A háború előtt előnyösebb volt pl. rezet, alumíniumot stb. külföldről behozni; a háború azonban elzárt ettől bennünket s így szükségessé vált a hazai fonásokat kihasználni. Megfeszített erővel dolgozott és sokat termelt szénbányászatunk az akadályok ellenére is úgy, hogy Ausztria és Magyarország szükségletének $\frac{4}{6}$ -ét belföldi termelésből látta el. Mivel azonban maga Magyarország tetemes mennyiségű fűtőszénen volt kénytelen a háború alatt is behozni, ez ok volt arra, hogy a szén érárt 50-60 %-kal felemeljék.

Iparunk leghatalmasabb csoportja a *mezőgazdasági ipar*. Nagy szerepe van a malomiparnak. A háború első őszén a malmok és kereskedők telt magtáiraikkal megvárták a búza árának felemelkedését s nagy jövedelmet szereztek a háború elején olcsón vett gabonából örölt liszttel. Mikor aztán a gabonaügyet a Haditermény-Rt. vette a kezébe, ez osztotta el az őrleni valót a malmok között. – A cukoriparban is nagy mértékű változást okozott a háború. Nem maradt elég munkás a cukorrépa termelésére; kevesebb lett a termelés, de elmaradt a kivitel

is és így csökkent a cukorgyárak bevétele. Magyarországon 1915-ben 74,100 ha.-ral (43%) volt kisebb a beültetett terület. Volt azonban tetemes cukorkészletünk, mert cukorgyáraink termékeinek $\frac{3}{4}$ részét szokták exportálni, ez a tömeg most itthon maradt; de az üzérkedés itt is áruhiányt és árdrágítást idézett elő. A cukorkartell tetemes haszonra tett szert. – A szeszipar is nagy anyagkészlettel kezdte a háborút; olcsón vett anyagból gyártották a szeszt, de az árak hónapról-hónapra emelkedtek. Később korlátozta a kormány a nyersanyag egy részének felhasználását; a rézkészülékek nagy részét hadi célokra lefoglalta a hadvezetőség. Szóval tetemes nehézségei támadtak a szeszgyártásnak, de azért jó üzleteket csináltak. 1914-ben Magyarországon 57,320 szeszgyár 139.229,000 hl. szeszt gyártott. – Sok nehézséggel küzdött a sörgyártás is, mert az árpa feldolgozását több ízben korlátozni kellett. Ez mindenkor áremelésre szolgált alkalmul. A sörgyárak is roppant nagy nyereséggel dolgoztak. Mindezek az iparágak kartellben, azaz központosítva dolgoztak, a nyersanyagok elosztását több-kevesebb korlátozással magok intézték; a háború második évétől fogva azonban 0 tekintetben a kormánytól és a had vezetőségtől függenek.

A *textilipari* cikkek %-e olyan anyagból készül, t. i. pamutból, amely Amerikából, Brit-Indiából, Egyiptomból kerül hozzánk. Anglia 1915 elején feltétlenül dugárúnak minősítette a pamutot. Természetes, mert ezzel a katonai szükségletek ellátását akarta megátolni. A kormánynak tehát itt is a készletek felkutatására és elosztására kellett gondolnia (Pamut-központ). A háború második évében az ország különböző pontjain hadiműhelyeket állítottak fel; ezekben sok ezer asszony keresi meg szűkes kenyerét katonai ruházati cikkek varrásával. Azt lehet mondani, hogy 1915 dereka óta a textil- és ruházati gyárak, műhelyek, munkások foglalkoztatása tetemesen felülmúlja a háború előtti üzletmenetet. Itt is bekövetkezett azonban a nagy drágítás, amit a készletek fogyása csak részben indokol. E körbe tartoznak a gyapjúkészletek összeírására, a kender- és len-termesztés fokozására, az árak megállapítására vonatkozó rendelkezések (Gyapjú-központ, Lenipari központ). Míg a ruházati cikkek beszerzése a lakosság legnagyobb részének rendkívül súlyos gondjává lett, másfelől felháborítóan jelentkezett a valóságban élők egy aránylag kicsiny részének, az ország lakossága alig $\frac{1}{20}$ részének fényűző öltözködése. Különösen a hadsereg-szállításból, árdrágításból felgazdagodott kereskedők és ügynökök női hozzátartozói hivatkoztak a túlhajtott jói-éléssel és keltettek fel a drágasággal küzdő értelmiség és munkásság körében mélységes visszatetszést.

A *bőripar és borkereskedelem* mindjárt a háború kezdetén roppant nagy mértékű forgalomhoz jutott a hadsereg szükségletei miatt (lábbeli, lőszerszám, szij, hüvely, táska, tok). Itt is ugyanazok a jelenségek

kövezték aztán egymást, amelyet már láttunk (anyagfelhalmozás, elrejtés, drágítás; – Magyar Hadi Bőrközpont-Rt.). A cipő és cipőtalp ára a háború előtti árak négyszerese, hatszorosa (Bpsten a háború előtt 5 korona volt a cipőtalpalás; ma 30 korona); a polgárság és a kisjövedelmű munkásság a háború második felében alig tudja már megfizetni. S mióta Németország is eltiltotta hozzánk a cipő-behozatalt, a polgári lakosság kizsákmányolása határtalan, mert az ország élete »szervezetlen.

A *vas-, fém- és gépipar* a háború minden részletben mélyen érintette, mert a fegyverek, lövedékek, kocsik, mozdonyok, motorok, repülőgépek, táborikonyha-felszerelések stb. stb. céljaira mérhetetlen tömegben volt szükség ez iparágak nyersanyagára, termékeire és munkásaira. Bele kellett nyúlnia az államnak a legnagyobb mértékben a magántulajdonba (fém-rekvirálás, Fémközpont); az e tárgyban kiadott 86 rendelet mind azt hangoztatja, hogy a hadsereg győzelmét és így az állam fennmaradását másként nem lehet biztosítani. A hadfelszerelő ipái munkájának és nyereségének arányait mutatja, hogy valamennyi tölténygyár, ágyúgyár kétszeresére vagy többszörösére emelte amúgy is többszáz milliós alaptőkéjét. Hasonló a sorsa gépgyáraknak, vasgyáraknak, acélgyáraknak stb.; ezek jórésze átalakult hadiszerek gyártására. Nagy nyereséggel dolgozott a *villamossági* és a *faipar* is. Sok megrendelése van a hajógyáraknak. A háború alatt több automobil- és három magyar repülőgép-gyár alakult. – Nagy haszonra tett szert a nagy uzsorával dolgozó *papíripar* is.

A *vegyészeti ipar* gazdasági életünk és a háború folytatása szempontjából egyaránt nagy jelentőségű. Csak egyetlen adatra utalunk; ha pl. nem tudtunk volna a háború előtt és a háború kezdetén elegendő készletet biztosítani gépkenőolajból, akkor gyáraink, vasutaink stb. egy csapásra megállottak volna és a hadiszerek gyártása is lehetetlen lett volna. Nagyon feltűnővé tette a háború, mily fontos az országok termelésére nézve egy-egy ipari nyersanyag lelőhelye (petróleum-forrásaink elvesztése 1914 őszén és visszaszerzése 1915 nyarán; Románia zsarolása a tőle behozott petróleumért stb.). A vegyészeti ipar nyersanyaga terén is felütötte fejét a nyereszkesedés: a növényolajak ára 150 K-ról 600 K-ra emelkedett, a gyertya ára 85 K-ról (100 kg) 5-600 K-ra, a legjobb minőségű szappan ára 60 K-ról 800-1200 K-ra. A minőséget is hihetetlenül megrontották. (A zsiradékok, olajok, olajos magvak forgalombahozatala a «Zsiradék- és olajközpont» kezében volt.)

Néhány iparág (téglagyártás, cementgyárak, lakatosok, bádogosok, épületasztalosok, ácsok) üzletmenetét a háború teljesen megbénította. A magánosok nem mertek új építkezést kezdeni; hiányzott az építési anyag és építőmunkás is; az állam a maga építkezéseit nem

folytathatta, a városokat és községeket az építéstől eltiltotta; így az építőipar a háború alatt állandóan pang.

Az egyes vállalatok között számos olyan van, amelyet a háborúban szükségessé vált szállítások állítottak újból talpra.

A háború folyamán sokszor esett szó a hadsereg-szállításokban történő csalásokról, a kincstár megrövidítéséről. A bűnös üzelmek megszüntetésére a hadügyminiszter ellenőrző irodát létesített (Zentralevidenz für Armeelieferungen); ugyanilyet alkotott a honvédelmi miniszter is. Ezeket az ellenőrző irodákat épen a tisztességre féltékeny szállítók javasolták, hogy az illetéktelen közvetítést és kijárást megszüntessék. Az országgyűlésen alkotott kivételes törvények is hatékonyan irtják a gyomot; sajnos, nagyon is felburjánzott már, mire a törvény létre jött.

4. Munkaviszonyok. A háború kezdetén a közmunkákat megszüntették, a közvagyonból való minden beruházást megakasztottak, az üres állások betöltését erősen korlátozták; a magánosok is igen óvatossá váltak a beszerzésekben. Ilyen okok idézték elő, hogy iparvállalatok, kereskedők nagyon sok alkalmazottat elbocsájtottak s így hirtelen nagy méretű munkanélküliség támadt. A kormány egyfelől felhívást tett közzé, hogy lehetőén mindennemű munkára elsősorban az illető munkából katonai szolgálatra eltávozott munkás családtagjait alkalmazzák; majd elrendelte, hogy a népfelkelők közül elsősorban a munkanélkülieket vigyék el hadimunkára; megengedte, hogy az összeírt szakmunkások behívásuk előtt más helyre is távozhasanak; a törvény már előbb kimondotta, hogy a gyárosok üzemök fenntartására kötelezhetők (1912: LXVIII. t.-c), a honv. min. pedig részletesen szabályozta az üzem folytatására kötelezett vállalatok munkásainak szolgálati, béres munkaviszonyait. Másik rendelet a hadba vonult kereskedősegédek, ipari és keresk. tisztviselők szolgálati viszonyait szabályozza. Külön intézkedések váltak szükségessé a közérdekű ipari munkák biztosítására. Ennek a módja az volt, hogy a munkásságot katonai felügyelet és rendelkezés alá helyezték mindazokban az iparágakban és minden egyes olyan cég vagy vállalat köiében, amelynek állandó tevékenysége a közérdeket szolgálja.

5. A kereskedelem a háború alatt óriási haszonnal dolgozott s gazdasági szervezetlenségünket mértéktelenül, szinte féktelenül kihasználta. Sok kereskedő megérte a tisztességes haszonnal, de a kereskedők nagy tömegét a fogyasztók kizsákmányolása és az uzsora-haszon jellemzi. Sokan megváltoztatták addigi szakmájukat, tömegesen vásároltak minden elképzelhető árut (a napraforgó-magtól a selyemszövetekig), az ügynökök kézről-kézre adogatták az elraktározott áruk letétjegyzékét s az alkalmi üzérek sokszor néhány óra alatt 10,000-100,000 K-val drágítottak meg egy-egy árut, amíg az a bejegyzett nagykereskedő

vagy valamely bank tulajdonába került. Ezt a mértéktelen üzérkedést elősegítette az is, hogy egyes nagy pénzintézetek nagy összegű áruhitelt nyújtottak egyes üzereknek és az árúk összeszedésében, valamint annak nyereségéből magok is részt kértek. Így kerestek sokan fáradság és utánjárás nélkül vagyonokat s így rohant felfelé mindenféle szükségleti cikk ára. Ez az üzérkedő belső ellenség korlátlanul garázdálkodott mindaddig, amíg 1915 őszen törvényt nem alkottak arról, hogy 2 évig terjedhető fogház és 20,000 K-ig emelkedhető pénzbüntetés sújtsa azokat az üzereket, akik hatósági bejegyzés és engedély nélkül halmozzák össze az elsőrendű közszükségleti árukat és élelmet, továbbá akik közszükségleti cikkeket kellő indok nélkül megsemmisítenek vagy rendeltetésőktől eltérő célra használnak. E törvénynek s a kormány rendelkezéseinek teljes sikeréhez azonban a közigazgatás részéről beható ellenőrzés, a közönség részéről pedig nagyobb fegyelmeztség kellene. Az üzérkedések és lelketlen árfelhajtások stb. meggátolására, részben pedig a hadsereg nyersanyag-szükségletének biztosítására létesítette a kormány a már említett *Központ*-okat (Haditermény-Bt., Fém-, Bőr-, Pamut-, Gyapjú-, Len-, Kender-, Csont-, Gyanta-, Kávé-, Cukor-, Korpa-, Burgonya-, Szilva-, Újságpapír-Központ stb.). S megalakult a Központok Központja is. E központok részvénytársasági alapon működnek, de nem közkereseti vállalatok, hanem kötelesek a nyereség nagyobb részét háborús jótékonyági célokra az államkincstárba beszolgáltatni. A központok rendeltetése az volt, hogy az illető anyagot (ipari nyersanyagot, élelmiszert stb.) az egész országban nyilvántartva, annak bizonyos részét katonai célokra biztosítsák, a többit pedig a polgárság ellátása céljából megfelelően osszák szét. Az igazgatóságban mindenik központban résztvesz az illető minisztérium kiküldöttje s az érdekelt szakma gyárosai és nagykereskedői sorából való férfiak. A központok szervezésével az állam saját ellenőrzése alá akarta vonni az egész kereskedelmi életet. A kereskedelmi tevékenységnek emez erős korlátozását a kereskedők természetesen nem nézik jó szemmel, mert az egyéni szabadság korlátozásának látják. Ez igaz; de igaz az is, hogy a háború alatt a szabad kereskedelem a nyereség mértéktelen hajszolásával maga idézte fel a legsúlyosabb bajokat és nehézségeket.

6. Hiteletünk-ben a háború érdekes változásokat idézett elő. A háború előtt az árúk csereforgalmában ritkán fizettek készpénzzel, hanem rendszeren 3-6-9 havi lejáratú váltókkal. A fizetés lassan történt s egész kereskedelmünk hitelen, kölcsönpenzen élt: $\frac{1}{10}$ - $\frac{1}{20}$ rész készpénzzel s 8-9 tizedrész hitellel indultak meg a kereskedések és a befolyó jövedelem nagy részét a különböző törlesztések emésztették fel. Ezért a háború kezdetén a pénzügyi körökben nagy megrázkódást vártak: tömeges bukásokat, fizetéseképtelenségeket. Ezt akarta megelőzni a

moratórium. A várt nagy zavarok nem következtek be, sőt az vált általánossá, hogy a kereskedők a pénzt mindjárt az árú rendelésekor előre küldik be. Tehát nem utólagos fizetéssel (hitelre), hanem készpénzen vásárolnak. Ez annál jellemzőbb, mert hiszen a háború alatt némely cikk ára többszörösére emelkedett, a bevásárláshoz tehát összehasonlíthatatlanul nagyobb tőke szükséges. Ezt az teszi lehetővé, hogy ma a legnagyobb fogyasztó maga az állam és ez készpénzzel fizet, tehát a kereskedő is hamar megkapja a pénzét, amit a háború előtti időről nem lehet elmondani. Ma a kereskedelem nemcsak a régi adósságaitól szabadult meg, hanem a termelővel szemben már hitelező is lehet. A háború alatt általában nagy pénzbőség fejlődött ki. Következménye ez az állam roppant arányú rendeléseinek, melyeket készpénzzel fizet. A készpénzfizetéshez újabb-újabb bankjegytömeget kénytelen kibocsájtani, amely bankjegyeket a hadikölcsönök alkalmával fogad vissza az állam és a közös jegybank.

Az állam és az egész magángazdaság készpénzfizetése: a szokottnál nagyobb tömegű papírpénzt tesz szükségessé a forgalomban, ami nem szerencse, nem is egészséges állapot, mert szintén előidézi az árak, a drágaság emelkedését s a pénz vásárlóerejének csökkenését.

A nagy pénzbőségnek s a pénz állandó értékébe vetett hitnek megingása következtében állott elő az a jelenség is, hogy úgy az egyes részvények árfolyama, mint a házak, földek, telkek, művészi tárgyak értéke rohamosan növekszik, mert a meggazdagodott kereskedők, szállítók, termelők, vállalkozók igyekeznek felhalmozódott pénzkészletüket ú. n. reális értékekbe beruházni. Ez a nagy áremelkedés és ingatlan-s értékpapírhajszka sem egészséges állapot; azonban ez rendes kísérője a háborúnak.

Miként térhet majd vissza a háború után az egészségesebb pénz-es hitelélet, arról egyelőre keveset szólhatunk.

7. A gazdasági leszerelés nem lesz könnyű. A háború kezdete óta részint hivatalos irányítás következtében, részint önmagától a háború céljaira rendezkedett be az ipar, mezőgazdaság s így a kereskedelem is. Új irányok és új célok alakultak ki, az egész gazdasági élet a hadviselésnek mintegy kiegészítő részévé vált, első sorban a hadsereg s nem a polgári élet számára termelt és kereskedett. Ma ezt nem nagyon érezzük, mert a fogyasztók és keresők nagy része a harctéren van s így szükségleteiket a háborús termelés elégíti ki, az itthonlevők pedig többféle okból (drágaság, kevesebb kereset, igények csökkentése miatt) sokkal kevesebbet vásárolnak és így a kevesebb kínálat is eleget tesz a keresletnek. Könnyebbé teszi a helyzetet az is, hogy igen-igen sok és sokféle cikket elnékülöz a tömeg. A háború végétől kezdve azonban ez a helyzet természetesen újból megváltozik s nagy feladat lesz a termelés

visszavezetése a háborús érdekek szolgálatából a rendes fogyasztás ki-elégítésére.

Legnagyobb kérdés: a nyersanyag beszerzésének a kérdése lesz, mert 1913-ban alig 900 millió K nyersanyag-kivitellel szemben csaknem két milliárd K-ra ment a monarchia területére behozott nyersanyag értéke. Ezt a behozatalt majd biztosítanunk, illetőleg a behozatal nehézségei miatt a nyersanyagoknak vagy azokat helyettesítő anyagoknak itthoni előállítására kell törekednünk. A mezőgazdasági tudomány és a gazdasági politika olyan növények termelését, a műszaki tudomány olyan új, helyettesítő anyagok előállítását tartozik most előmozdítani, melyekkel a külföldi nyersanyag-behozatal egy része feleslegessé válhatik.

Szintén nagy feladat: a háborúból visszatérő katonáknak munkával való ellátása. A hazatérők igyekeznek majd elfoglalni előbbeni helyöket, de azok nagy részét mások töltik már be, ez sűrűlódásokat okozhat sok esetben. A nők is nehezen fognak elfoglalt munkaköreikből a családi tűzhelyhez visszatérni, amire pedig a háború után még nagyobb szükség lesz. De az eddiginél nagyobb számmal kell munkába állania az ifjúságnak is; hamarabb lépnek ki az iskolából, ezzel leszáll az elméleti képzettség eddigi megkövetelt foka s a gyakorlati munkálkodás veszi át a helyét. E társadalmi rendezkedés a közgazdasági helyzet szükségképeni velejárója lesz.

Nagy kérdés a termelés irányításának a kérdése is: meg kell-e tartani a háború után is a háborúban kialakult, központosított szervezetet vagy ismét egészen szabadjára kell hagyni a gazdasági életet. E végtelen ellentétek fejtegetése itt nincs helyén, de annyit mondhatunk, hogy ami célszerűnek és hatályosnak bizonyult a háborúban, azt alkalmazni kell a békében is. A termelésnek, a nyersanyagok elosztásának és feldolgozásának erős fegyelmezése elmaradhatatlan, mert a központi hatalmakat a háború tanulságai feltétlenül a készlethalmozás gazdasági politikájára utalják, ebből pedig egyfelől a szükséges cikkek termelésének biztosítása és valószínűen állami raktárakban felhalmozása, másfelől a fogyasztásnak okszerű korlátozása és ezzel az árúk forgalmának állandó szabályozása következik. Ez a kényszerűség követeli a megfelelő szervezést a kereskedelmi, a közlekedési politika terén is. Lassanként állapodik majd meg, hogy az államilag szervezett gazdasági rendszerben miként lehet a magángazdaságnak befolyást biztosítani. A fogyasztóknak is szervezkedniök kell.

Megoldásra váró feladatok még: az elpusztult gyárak, ipartelepek, lakóházak, falvak, városok felépítése; erdők ültetése, vizek szabályozása; a valuta helyreállítása és biztosítása, az államadóságok és állami kiadások fedezésére új jövedelemforrások nyitása. Eoppant nagy

feladatok. Remélhető, hogy hazánk mezőgazdasági és ipari termelése, amely eléri a 8 milliárd K értéket, elbírja a világháborúból reá háramló nagy terheket is (ez a háborús teher maga is 12-16 milliárd K, illetőleg ennek kamata és évi törlesztési részlete).

8. Amint e terhekre gondolunk, kérdeznünk kell azt is: kik lesznek ennek hordozói? Kétségtelenül valamennyien, akik életben maradnak s az utánuk következő nemzedékek. Ez a kérdés azonban rá irányítja a figyelmet a háborúnak arra a gazdasági hatására, hogy a vagyon és a jövedelem megoszlásában lényeges eltolódás történt – s egészen új vagyonok keletkeztek. Általában megállapítható, hogy a háború alatt mindenki vagyonosabbá lett, akinek már azelőtt is volt vagyona, (kivált árúkészlete vagy földbirtoka). Megszoktuk ugyanis, hogy a pénzt tekintjük vagyonnak és minden dolognak akkora értéket tulajdonítunk, amennyi pénz lehet érte kapni; a háború alatt pedig lassanként mindennek az ára felemelkedett, legújabbán már az ingatlanok is, mivel a pénz értékének a csökkenése (devalváció) miatt a tőkések vásárolják a házat, telket, földet. A föld értékének emelkedését a nagy pénzbőségén kívül az is okozta, hogy termékeinek még sokáig magas lesz az ára. A házak meg azért drágulnak, mert az építés költsége is magas lesz igen sok ideig.

Az értékemelkedés magában még nem vagyonszaporulat, ha mindenik cikknek az ára egyenlő arányban emelkedik. Hiába érne pl. az én 100 drb sertésem ma hatszor annyit, mint a háború előtt, ha mai árából csak ugyanannyi kenyeret, tejet, ruhát, földet vehetnék. Vagyonszaporulat azáltal keletkezett, hogy az egyes cikkek értéke sokkal nagyobb arányokban emelkedett, mint a másiké. Nevezetes oka a vagyonsodásnak az is, hogy a követelések és tartozások pénzösszege a háború alatt nem változott: aki pl. a háború előtt kb. annyival tartozott, amennyi a vagyonát tevő tárgyaknak (árú, ház, föld) akkori értéke volt, az ma ezeket a tárgyakat pénzzé téve, nemcsak tartozását fizetheti vissza, hanem megtízszerezte, sőt megötvenszerezte a vagyonát. Ez a vagyongyarapodásnak csak egyik módja volt. Ezen kívül számos egyéb lehetőség is volt erre. Első sorban a hadi kincstártól kapott megbízások (hadseregszállítások); a hadsereg részére szükséges árúkat hihetetlenül nagy tömegben kellett szállítani s ezen óriási vagyonszaporulatot kerestek az ilyennel megbízott birtokosok, gyárosok, kereskedők, iparosok (élelmi, ruházati, közlekedési stb. cikkek termelői, készítői, szállítói), de közvetve ezeknek ügynökei, felhajtói, megbízottai, kupecsei is sok ezren. Azután hatalmasan megvagyonosodnak a polgári lakosság élelmi, ruházati, háztartási szükségletei cikkeinek csak kis részben indokolt megdrágítása következtében nemcsak a birtokosok, bérlők, gyárosok, kereskedők, hanem mindenféle üzerek, kupecsek, kofák

s a szappan, dió, méz, mák, olajmagvú növények, hagyma, burgonya, zöldség, gyufa, gyertya stb. stb. spekulánsai, mindenféle pótlószerek (szurrogátumok) gyártói; a sokféle élelmiszer, szappan stb. hamisítói; némely találmány szerzői; nagy üzletek szervezői, egy-egy ügyes ötlet megvalósítói és sokan másféle foglalkozásúak is. A munkát is jobban fizették gyárakban, falvakban.

Az egész nemzetnek ismernie kell ezeket a gazdasági tényeket, mert ezeknek Magyarország gazdasági és társadalmi életében ma még alig átlátható (jó és kedvezőtlen) következményei lesznek. Új, nagy vagyonú osztályok alakúinak; új társadalmi elhelyezkedés megy végbe, amiről tudomást kell vennünk mindnyájunknak. Annyival inkább, mert másfelől a háború hihetetlen értékű vagyonokat pusztított el és mérhetetlen nyomorúságot, szenvedést, anyagi és erkölcsi züllést, boldogtalanságot is hozott számtalan családra, katonáskodók és itthonmaradtak családjaira, nagyon különböző okokból.

Irodalom. Az itt tárgyalt, jórészt csak érintett kérdéseknek nagy irodalma van, amelynek felsorolása helyett néhány utalásra szorítokozunk. A világ-gazdasági kérdésekre nézve v. ö.: *Rácz Gyula*: Küzdelem a világkereskedelem uralmáért, Huszadik Század, 1901 júl., szept., okt. és dec, u. ö.: A német világhatalmi politika gazdasági alapjai. Új Élet, 1914. 11 – 12. sz.; *Naumann*: Középeurópa (magyarra ford. Kircz Andorné, 1916); a statisztikai adatokra nézve l. a Németbirodalom stat. évkönyvét 1913-ra s a Statesman's Yearbook, 1914. évf., a középeurópai kérdésre nézve a Társadalomtudományi Társaságban tartott vita anyagát, Huszadik Század, 1916. 6-7. sz.; több kérdésre nézve a Magyar Mezőgazda, Városi Szemle, Közgazdasági Szemle, Magyar Ipar, Magyar Gyáripar stb. háborús évfolyamait; *Farkas Geyza*: Háborús mezőgazd. szemle, Húsz. Sz. 1915. 10. sz.; *Czettel Jenő*: A magyar mezőgazdaság a háború alatt. Budapesti Szemle 1915. 5. sz.; a kormány rendeleteit közli és ismerteti dr. *Székely Artúr*: Háborús gazdasági törvények és rendeletek. I-III. kötet. Budapest, a Vámpolitikai Központ kiadványa; bőséges anyag található a napilapok közgazdasági rovataiban s cikkeiben is. Továbbá: *Hantos E.*: A monarchia pénzügyi készülsége, mozgósítása és hadviselése. Bpest, 1914. Grill; u. ö.: A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai. Bpest, 1915. Benkő; *Katona B.*: Gazdasági érdekeink és a háború. Bpest, 1914.; Az ipar háborús bajai és kívánásai. Az Orsz. Iparegyesület jelentése az egyes iparágaknak a hadiállapot következtében beállott nehézségeiről. Bpest, 1914.; *Federn W.*: Krieg und Nahrung, Jb. der Gesellsch. Österr. Volkswirte. Wien, 1915. Manz; *Joachim J.*: Österreichs Volksnahrung im Kriege, u. o.; *Gross P.*: Über den Wert unseres Geldes nach dem Kriege, u. o.; *Mayr G.*: Volkswirtschaft, Weltwirtschaft, Kriegswirtschaft. Berlin u. Leipzig, 1915. Rotschild; *Zedlitz u. Neukirch* Frh. v.: Die Reichs- und Staatsfinanzen während des Krieges und nach dem Kriege. Leipzig, 1914. Hirzel; *Beisser J.*: England und wir. Finanzielle und wirtschaftliche Kriegswirkungen in England und Deutschland, u. o. stb.

Rácz Gyula.